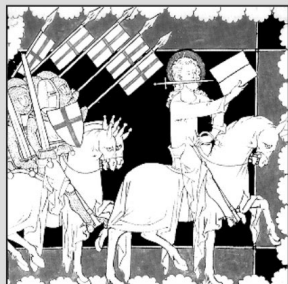
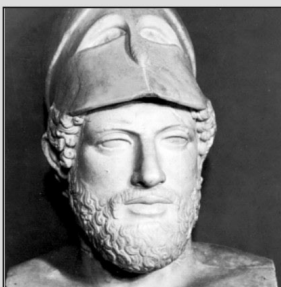
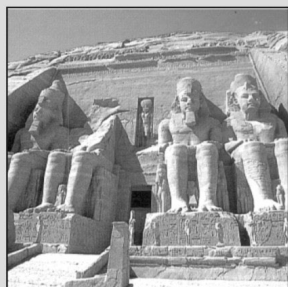

KLIÓ

2024/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A felejtés mint politikai
választás
Búr ólomkatonák az orosz
gyerekek polcain
Ronald Reagan világa

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető, DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

(1992/1-től a 2021/3. sz-ig)

e-mail címek: fodormne88@gmail.com

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Balogh Máté Gergely tanársegéd, DE Angol-Amerikai Intézet
Berecz Gábor PhD-hallgató, DE TNDI
Éliás János PhD-hallgató, DE TNDI
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Horváth Csaba jogász, okleveles közgazdász
Hrcka Alexandra PhD-hallgató, ELTE Történettudományi Doktori Iskola
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE, Olasz Tanszék
Németh Gergő egyetemi hallgató, DE, történelem MA
Paál Zoltán PhD-hallgató, DE TNDI
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Reszler Gábor PhD ny. főiskolai tanár, NYE
Szabó-Zsoldos Gábor PhD adjunktus, NYE Történettudományi és Filozófiai Intézet
Szekeres Csilla Phd docens, DE Történelmi Intézet

(*Rövidítések:* DE TNDI: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi Egyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

TARTALOM

Ókor

- Michael Kulikowski: Egy birodalom tragédiája (*Horváth Csaba*) 3
- Frank Bernstein: A felejtés mint politikai választás
(*Szekeres Csilla*) 12
- Andrei Gandila: Majd, ha fagy! – A római kori Duna-vidék
télen (*Berecz Gábor*) 18

Újkor és modernkor

- András Szabó: Magyarországi diákság a wittenbergi
egyetemen, 1555–1613 (*Éliás János*) 24
- Susana P. Magalhães Oliveira: Érzelmek és kora újkori
diplomácia (*Németh Gergő*) 31
- Roman Holec: Két különleges nemesi történet és
a szlovák nemzeti mozgalom (*Hrcka Alexandra*) 38
- Clare Anderson: A kitoloncolt elítéltek sorsa (*Fodor
Mihályné-Reszler Gábor*) 44
- Boris Gorelik: Búr ólomkatonák az orosz gyerekek
polcain (*Szabó-Zsoldos Gábor*) 62

Legújabb kor

- Giovanni Mari: Goebbels mint kormányfő (*Madarász Imre*) 69
- Anna Mazurkiewicz: Az elhallgattatott nemzetek hangja
a hidegháborúban (*Balogh Máté Gergely*) 72

Jonathan R. Hunt–Simon Miles (szerk.): Ronald Reagan világa (<i>Peterecz Zoltán</i>)	81
Michelle Perrot: Helyzetjelentés a női történetírásról a XXI. században (<i>Paál Zoltán</i>)	90

ÓKOR

Egy birodalom tragédiája

Prológus

Michael Kulikowski, a Pennsylvaniai egyetem professzora, a mű címében is sokat sejtető tragédia szóval egy olyan hanyatlást vázol fel, amelynek okai régóta foglalkoztatják a közbeszédet és kutatást. Kulikowski munkája áttekintést nyújt a Római Birodalomról a negyedik századtól a korai hatodik századig, miközben történelmi periódusokon és császárokon keresztül követi és elemzi a hanyatlás okait. A mű a nagy építővel, Constantinus császár hatalomra jutásával kezdődik, és Iustinianus császárral végződik. Összefoglalómban a szerzőnek azokat a téziseit és megállapításait fogom kiemelni, amelyek meghatározóak voltak a Nyugat-Római Birodalom felbomlásában, a barbár nyugati királyságok és a Kelet-Római Birodalom kialakulásában.

A nagy építő

Kulikowski szerint I. Constantinus (306–337) hatalomra jutásával megváltozott a diocletianusi tetrarchia rendszere, ami válasz volt a harmadik századi válságok sorozatára és egy ötvenéves polgárháborús időszakra. Constantinus felhasználta Diocletianus rendszerének bizonyos elemeit, pl. a közigazgatásban a vikárius hivatalnoki rendszert, s több mint száz provinciát alakított ki. Ezzel megakadályozta, hogy egy kézben túl nagy hatalom koncentrálódjon, kiépítve a stabil praefectura rendszert. A kereszténység elterjedése 300 körülre a görögül beszélő Keleten már a népesség nagy részét érintette, majd to-

vább terjedt a birodalmi határokon túl, és még Mezopotámia városait is elérte. I. Constantinus szeme előtt az lebeghetett, hogy Arábiától a gót királyságig és a Kaukázus hegyeiig kell a kereszténységet elterjeszteni, ami persze diplomáciai konfliktust is jelentett Perzsiával, hiszen a misszionáriusok kiküldése fenyegette a keleti rivális politikai helyzetét. A császár az egyházi vitákba is aktívan beavatkozott. Ez az időszak az egyház dogmáinak kialakulása, amelyek közül a leglényegesebb, hogy vajon Jézus egylényegű-e az Atyával, vagy csak hasonló lényegű; utóbbi irányzatot az alexandriai Arius püspök után arianizmusnak is nevezzük. Constantinus válasza hasonló volt erre a krízisre, azaz összehívott egy zsinatot Niceában 325-ben. A zsinat ugyan hozhatott volna egyfajta megegyezést, de valójában az ellenségeskedés a két tábor között nem szűnt meg. Constantinus vallási stratégiája abban nyilvánul meg, hogy folyamatosan próbált kompromisszumot létrehozni a két tábor között, sikertelenül.

A nyugati út

I. Valentinianus (321–375) megosztotta hatalmát, ez hovatöbb egyfajta elismerése volt a latin-görög nyelvi határnak, és előfutára a birodalom végleges kettéválásának. A császár aktívan újjászervezte az adminisztrációt Galliában, valamint elkezdte a régi erődítmények újjáépítését. Constantinus és Valentinianus erőfeszítései ellenére Honorius (384–423) korára, a Nyugat-Római Birodalom elvesztette Hispániát, az alánok Lusitaniát és Carthagiensist, a vandálok Baeticat, más vandálok és a szvévek pedig Gallaeciat foglalták el. Az író alapvetése szerint ezek az új urak átveszik ugyan a hatalmat, de szövetkeznek a helyi elittel, nem szervezik át, hanem felhasználják a római közigazgatást, sőt még lokális kulturális fejlődés is kialakul. Ez kifejezetten igaz azokon a területeken, ahol a régi római

határokon belül megerősödött a lokális hatalom, így pl. a Rajna-vidéken és Britanniában. Utóbbi esetében ez a lokális hatalmi rendszer már akkor kialakul, amikor a comitatenses katonai egységeit Maximus (335–388) kivonja a szigetről. Az V. században Nyugaton a központi római kormányzat beavatkozása legtöbbször csak alkalomszerű, amikor nagy támadások érik a területeket, a perfiérián a helyi hatóságoknak kell megoldani a helyzetet a hadurak vagy banditák ellen. A nyugati területek sorsa a század folyamán eltérően alakul.

418-ra Wallia (király – a szerk.) gótzai megtisztították a hispaniai területek egy részét, és elkezdték visszaállítani a római közigazgatást, de a vandálok és szvévek megtartották Gallaecia egy részét. Walliát pedig Aquitania Secundába hívták, hogy kontrollálni tudja az ottani hét provinciát, ha lázongás törne ki. Harminc évvel később ebből a területi bázisból nő majd ki a nyugati gótok független királysága. Itáliában Theoderic (454–527) gót vezér más politikát folytatott. A római arisztokrácia kormányzati szerepét megtartotta az adózásban és jogszolgáltatásban. Jogalkalmazása a gót és római jog kettőségén alapult. *Magnus Aurelius Cassiodorus* Senator a *Variae*-ban leírja, hogy a gótok, mint katonák és tisztviselők, a rómaiak, mint magisztrátusok és adófizetők, alkotják az államot, ily módon Theoderic csökkentette a meghódítottak és meghódítottak közötti törést. A gótok bekerültek az arisztokráciába a régi római családok mellé. 489-ben legyőzte Odoacer hadseregét, és kizavarta a kicsiny vandál helyőrséget Szicíliából. Kulikowski a diplomáciai erőfeszítéseket emeli még ki: Theoderic, mint mesterdiplomata emelkedett ki a többi nyugati király közül, hiszen frank hercegnőt vett el, egyik húgát II. Alarikkal a vizigótok galliai királyával házasította össze, a másikat a burgundiai Sigismunddal. Ezáltal az 500 és 510 közötti évek Theoderic hatalmának csúcspontja, 504–505-ben becsap Pannonia Secunda területére, és megveri a gepidákat is.

Syagrius (430–486) az észak galliai utolsó római területek vezetője lett, néhány frank felett is uralkodva a Loire mentén, mint helyi lokális hadúr. Kulikowski az ő példáján is illusztrálja, hogy a nyugati birodalom romjain a hadurak kora köszöntött be. Majd kevesebb, mint egy generáció alatt királyságok épültek ki; ezeket a katonai elit és régi római arisztokrácia vezette. Így történt Itáliában, Afrikában, a gót Dél-Galliában és Észak-Hispániában, vagy a burgund Kelet-Galliában.

A periféria

Az 520-as évekre a frankok húztak hasznot a galliai politikai helyzetből, akkor amikor Iustinianus császár hadjáratot indított a keleti gótok ellen. Kulikowski szerint ennek a népnek a sikere azért is meglepő, mert miközben a burgundok és a gótok szerezték meg a leggazdagabb tartományokat, addig a frankok az északi, periférikus, sok pusztítástól érintett határvidéket kapták meg. Childerich (437–481) csak a Loire és a Szajna közti területeket uralta, Syagrius északon helyezkedett el Noviodunumnál. Ugyan néhány történész úgy állítja be, hogy Syagrius a római értékek védője lett volna, Childerich pedig germán, a szerző szerint mindketten hadurak voltak. A frankok nagy uralkodója, I. Chlodvig (466–511) volt, aki sikerrel egyesítette a frankokat és hódította meg a gall területeket, majd valószínűleg beavatkozott a burgund belháborúba, legyőzte az alemanokat, és megtámadta a thüringiai királyságot az Elba mentén. Hadjárataiban láthatnánk valamiféle germán nemzeti vonalat, miszerint a római világtól távolabbi germánok egyesítőjeként jelenik meg, de ez így nem igaz. A burgund, frank, vandál és gót királyságok egyaránt hibrid királyságok voltak, hiszen ezeken a területeken az 500-as évekre már a germánok második-harmadik generációja élt, de persze bizonyára voltak első generációs betelepülők is. Még Britanniában is megfigyelhetők

e hibrid jelleg egyes jelei. A római adminisztráció még sokáig működött. A katonai viselet alapján régiókat lehet elkülöníteni. Kelet- és Kelet-Közép Anglia, Lincolnshire és Yorkshire germán hatást, míg a Temzétől délre eső terület és Essex római hatást mutat. Ezek nemcsak katonai stílusukban, de politikai és gazdasági berendezkedésükben is különbözhetnek, hiszen még a korai hatodik században is elérte a déli és nyugati területeket a mediterrán import.

A vandál út

Geiserich (389–477) vandál királysága, bár a keleti és nyugati birodalom sokáig kooperált egymással a vandálok ellenében, Numidia, Byzacena és Africa procursularis területét szerezte meg. Kulikowski kiemeli, hogy ennek történelmi jelentősége van: a vandáloknak olyan gazdag provinciákat adtak át, amiből már nem várhattak bevételt és támogatást. A gabona beszerzési forrásának elvágásával a nyugat nem tudta a korábbi szinten és formában eltartani önmagát. Ez volt a kezdete a bukásnak. Africa elvesztése egyrészt területi és gazdasági (pl. adók) veszteség volt, másrészt pedig fizetni kellett a gabonáért a vandáloknak. A vandál király Karthágóban is átvette a római bürokratikus apparátust. Flottája fenyegette a római birodalmat. Társadalmilag itt is összeolvadásról beszélhetünk a vandál és római elit esetében, jóllehet a római vallási elitnek száműzetésbe kellett vonulnia. Az igaz, hogy a vandálok száma összehasonlítva jóval kisebb volt, mint a helyieké, azonban azáltal, hogy az afrikai földek nagy részét itáliai szenátorok vagy a császár maga birtokolta, sok szabad földterület keletkezett, vagyis a föld újra elosztása kevesebb feszültséggel járt. Az afrikai területeken mór királyok szorításában állt a vandál királyság. A vandál hatalom gyengébb volt, mint a birodalom idején a római, ezért lehetőség nyílt mór hatalmi centrumok kialakulására. Masties,

római-berber király olyan, korábban a rómaiak által uralt területeken uralkodott, ahová a vandál királyság hatalma nem terjedt ki. Masties latin nyelvű sírfeliratában állított emléket magának. Ilyen berber király volt Masna is, aki rex gentium Maurorum et Romanorum címmel uralkodott országában, amelynek fővárosa Altava volt. A vandálok tehát a vallási megosztottságon túl azzal sem boldogultak, hogy az egykori teljes római területet ellenőrzésük alá vonják. Ez előrevetítette azt, hogy amikor a Kelet-Római Birodalom megtámadta Afrikát, Belisarius mindössze két csata után legyőzte a vandál királyságot.

A római kelet és a vallás

Keleten Valentinianus társuralkodója Valens (328–378) más kihívásokkal nézett szembe. Latin nyelvűként került egy görög környezet uralkodói méltóságába. Egy olyan új fővárosban, ami kihívást jelentett a korábbi központoknak: Antiochiának és Alexandriának. Viszont keleten nem találkozhatunk hadurakkal. A dinasztikus rivalizálás közepette is fennmaradt a római állam, ami talán a masszív adminisztráció és bürokrácia miatt volt lehetséges. Kulikowski kiemelt figyelmet fordít keleten a vallási ellentéteknek, hiszen ezek osztották meg a legjobban a társadalmat. Már I. Theodosius császár esetében bemutatja, hogy neki egy megosztott kereszténységgel kellett megbirkóznia, amit a császár azzal vélt megoldani, hogy kijelentette: az egyedüli elfogadható hitvallás a niceai. 30 olyan püspököt, aki ezt nem osztotta, megfosztott hivatalától. Az ilyen császári beavatkozás a görög világ központjává tette Constantinapolist. Ez azonban megágyazta a jövőbeni széthúzást az egyházak között, hiszen a nyugati püspökök nem fogadták el a keleti kinevezéseket. 385-ben Ambrosius püspök tűnik ki legjobban a különböző vallási játszmákban, hiszen tudta, hogyan kell tömegeket vezetni és manipulálni. Ambrosius a thessalonica-i mérszárlás után

kiközösítéssel fenyegette meg a császárt. Ez szöges ellentétben volt azzal, amit Constantinus megtehetett a püspökökkel, nyugaton a hatalmi átrendeződés nem a császárnak kedvezett és az egyház képviselőivel számolni kellett, mint hatalmi tényezővel. Nyugaton ez az időszak I. Leó (396–461) pápa primátus felé tett lépéseinek időszaka. Ő lesz az, aki vallási kérdésekben Alexandria mellé áll Constantinopolis és Antiochia ellenében. Leó szembeszáll a keleti püspökökkel, egymás után szervezik a zsinatokat, végül a negyedik egyetemes zsinatot Khalkédónban tartották meg. Ezen 600 püspök vett részt, s a Krisztus természetéről tett kijelentések lényegében megerősítették a niceai hitvallást. Keleten azonban Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem tiltakozott a zsinat határozatai ellen. A keleti tartományok nagy része monofizita maradt. A zsinat határozott a konstantinápolyi pátriárka rangját illetően is; eszerint joghatósága egyenrangú Rómáéval, rangban pedig a második helyen áll Jeruzsálem, Alexandria és Antiochia előtt. A doktrinális kérdések ezután is megosztották a birodalmat, Zénón császár is kénytelen megerősíteni Nicea és Konstantinápoly zsinatainak doktrínáját a nesztoriánusokkal és monofizitákkal szemben. Nyugaton viszont Róma püspöke nem fogadta el a császár jogát ahhoz, hogy vallási kérdésekben döntsön. Keleten minden egyes új trónralépéssel kiújultak a vallási szembenállások, megosztottságok.

Iustinianus

A könyvet az író Iustinianus császárral zárja, akinek hosszú uralkodása (527–565) az ókorból a középkorba vitte át a latin nyugatot és a görög keletet is. Keleten az emberanyag elvesztése, a Balkán nyitott sebei, a nagy monofizita populáció Egyiptomban és Szíriában teljessé tették ezt a transzformációt. Iustinianus nem a bizánci birodalmat teremtette meg, hanem

annak alapjait. A Balkánon a más hadszíntereken felhasznált csapatok helyét barbárok vették át, ők azonban többnyire a saját vezetőikhez volt hűek, semmint a birodalomhoz. Ehhez még hozzáadódott a balkáni népességfogyás megrendítő mértéke is. A provinciákat drasztikusan átszervezték, sok provinciát összevontak; a kormányzók, akik a határmenti provinciában működtek, katonai és polgári jogköröket is kaptak. A változások mögött a hatékonyság volt a szempont, mivel a császár egy gazdasági krízis közepén találta magát, amit a sokba kerülő a perzsa háborúk, illetve Afrika és Itália inváziója okozott. A sok háború eredménye, az ideiglenes geopolitikai térnyerés, finansziális hiányt, valamint jelentős embervesztést okozott. Kulikowski véleménye szerint Iustinianus a birodalmat gyengébben és szegényebben hagyta hátra, mint ahogy megkapta.

A bukás margójára

Kulikowski munkája a bukásnak a mikéntjét mutatja meg, eközben feltárja annak okait is, azaz geopolitikai, gazdasági, vallási, katonai, személyi és egyéb tényezőkre is kitér. Valójában azonban három fő vonalra fókuszál. Egyrészt kiemelkedő szerepet juttat a vallási megosztottságnak a keleti birodalomban. Művében részletesen elemzi a szerteágazó szekták és vallási irányzatok sokszínűségét, feltárja azokat a kihívásokat, amelyekre az egymást követő császárok ilyen-olyan válaszokat tudtak adni. Kiemeli a valláspolitikában a császárok személyének a szerepét, beleértve személyes meggyőződésüket, karizmájukat, valamint mindezek hatását a birodalomra. A vallási és a világi hatalom lassú szétválása is ez az időszak, ami jelentősen eltér a keleti és nyugati birodalomfélen. Másik fontos megállapítása, hogy a nyugati birodalmi részeken az átmenetet, a transzformációt hangsúlyozza, ami az új államok kialakulásához vezet. A szerző kiemeli, hogy nem a tizenkilencedik szá-

zadi történetírásban kialakult germán, római szembenállásról kell beszélni, amely egy nemzeti alapra épülő narratívában jó és rossz viszonylatán alapult, hanem mind római, mind bárbar oldalon hadurak határozták meg az eseményeket, akik a saját érdekeiket nézték a szétbomló Nyugat-Római Birodalom forgatagában. E hadurak sokkal több mindenben hasonlítottak egymásra, mint amiben különböztek. Harmadrészt Kulikowski kiemeli a hódító királyok alkalmazkodóképességét, amellyel a meghódított, levált nyugati területeken germán államalakulatokat hoztak létre. Ez ugyanis nem a hódító és meghódított viszonya, hanem inkább egy alkalmazkodás, egymás elfogadásán kialakuló római-germán utódállam, ami a római közigazgatás struktúráit, kultúráját, szervezeteit átvette, tanult tőle és vegyítette sajátjával.

Michael Kulikowski: *The Tragedy of Empire From Constantine to the Destruction of Roman Italy* (Egy birodalom tragédiája. Constantinustól a római Itália pusztulásáig). The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2019. ISBN 9780674660137.

Horváth Csaba

A felejtés mint politikai választás. A belső konfliktusok bekerítése az antikvitásban

A felejtés problémájával számos tudományág foglalkozik, így a filozófia, a pszichológia, a pszichiátria, a filológia és a kommunikációtudomány. *Bernstein* könyve a történettudomány, ezen belül is az ókortudomány területére vezeti olvasóját, minthogy a görög-római ókorban vizsgálja a politikai értelemben vett felejtés jelenségét. Témája nem csupán érdekes és fontos, hanem egyenesen meghökkentő lehet különösképpen a nyugati demokráciák valamelyikében szocializálódott olvasó számára, amelyekben – így a könyv írójának hazájában, Németországban – az emlékezésnek igen jelentős kultúrája van. Elég a kortárs történeti diszkurzust uraló olyan kifejezésekre gondolni, mint „emlékezetkultúra”, „emlékezhely”, „emlékezetdiszkurzus”. Ugyanakkor az emlékezés ezekben a demokráciákban korántsem csak a történészek belügye: a legkülönbözőbb módokon, a jog és a pedagógia eszközeivel egyformán küzdenek azért, hogy a XX. század első felének rémtettei ne merüljenek feledésbe. Mindemellett egy történész számára felejtésről beszélni önmagában véve paradoxonnak tűnik, hiszen szöges ellentétben áll munkálkodásának motivációjával. Ezeket a nyugtalanító ellentmondásokat is feloldja *Bernstein* rövid, ám igen tartalmas, gondolatébresztő könyvében: a források vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy a kollektív felejtés az antikvitásban nem antitézise az emlékezésnek, hanem politikailag ösztönzött elfojtás, a kibékülés (és nem a megbocsátást is magában foglaló megbékélés!) eszköze.

Nyomban a bevezetőben világossá válik, hogy a múltban a háborúk, polgárháborúk, forradalmak után rendszerint azon fáradoztak, hogy a béke megteremtése érdekében elfelejtsék a történeteket. Gyakorta a büntetlenség biztosítása mellett fogalmazódott meg a kívánság, hogy a tettek (bármelyik oldal követte is el) boruljon örök feledés – miként az például az 1648-as westfáliai béke szövegében olvasható. Ugyanakkor – hangsúlyozza a szerző – a felejtés minden esetben csupán jámbor óhaj lehetett: a legyőzöttek, az áldozatok soha nem felejtettek, és ez nem volt másként az antikvitásban sem. Hogy mindezek ellenére miért lehetett politikailag kívánatos a felejtés, arra a hat fejezetből és egy összegzésből álló könyv fejtegetései adnak választ.

A belső konfliktusok, azok különféle fokozatai egészen a polgárháborúig, a nyomukban járó testi-lelki szenvedés az antik társadalmak állandó, súlyos problémája volt, következőképpen a társadalmi-politikai rend stabilitása az antik teoretikusokat – Platóntól Ciceróig – foglalkoztató fontos kérdésnek számított, amelynek a kutatás is igen nagy teret szentelt. Jól ismertek azok az antik elméletek, amelyek a stabilitás biztosítékát az egyszerű államformákat vegyítő úgynevezett kevert államformában látták. Ugyanakkor az antik politikai gondolkodás alapján ezt az olyannyira kívánatos állapotot más módon is el lehet érni, vagy helyre lehet állítani, mégpedig a kollektív politikai felejtés révén. Ahogyan a könyvben többször is idézett idősebb Seneca írja: „A polgárháború elkerülésének legjobb módja a felejtés.”

Miután a szerző tisztázza, hogy a *damnatio memoriae* néven ismert római eljárás célja valójában nem a felejtés, hanem a negatív emlékezés volt, egy *exemplum malum* (rossz példa) létrehozása, akárcsak a görög és a római történelemből is ismert házrombolások (*kataskaphé*, *dirutio domus*) esetében, áttér a

kollektív felejtést szabályozó klasszikus eszköz, az amnesztia vizsgálatára. Az antik amnesztia (az ógörög nyelvben *amnész-tia* a. m. „feledékenység”) különböző jelentésrétegeit időben visszafelé haladva esettanulmányok révén különíti el. Elsőként egy Kr. u. 395-ben Honorius által kibocsátott, felejtést előíró (*praescriptio taciturnitatis*) császári rendeletet elemez, majd Claudius rendelkezését (Kr. u. 41) arról, hogy a Caligula meggyilkolása és saját princepszé történő kikiáltása között eltelt két nap történéseit (amikor a *senatus*ban bizonytalanság volt az államformát illetően) ki kell törölni az emlékezetből. A harmadik esemény, amelyet megvizsgál, a Caesar meggyilkolását követő nevezetes március 17-i *senatusi* ülés, amelyen Cicero az athéniak régi példájára hivatkozva az örök felejtés (*oblivio sempiterna*) mellett érvelt. Ez a bizonyos athéni példa a Kr. e. 403-as amnesztiahatározat, amely már az antikvitásban *exemplum* volt a belső konfliktus békés rendezése érdekében elrendelt felejtésnek.

Az amnesztia – amiként az számunkra is ismert – a büntetőjogi felelősségrevonás jogilag rögzített tilalmát jelentette. Antik kontextusban azonban volt egy ennél is fontosabb aspektusa: a bosszúról való lemondás. Megszámlálhatatlan példa igazolja, hogy a bosszú (*timória*, *ultio*) mind a görög, mind a római világban mindenütt és mindvégig jelen volt – ezen a kereszténység megjelenése sem változtatott. A bosszúállás az antikvitásban a legmagasabb szinten is érvényesülő parancs, nemegy háború, polgárháború „hivatalos” indoka – az erre vonatkozó példákat a szerző részletesen tárgyalja. Mindebből következően nagy merészségre volt szükség a politikai felejtés erőltetéséhez, aminek az elkerülhetetlensége ugyanakkor éppen a bosszú és annak viszonzása által előidézett rémisztő tapasztalatokon alapult. Esetenként az antik szerzők által is megfogalmazott felismerés, hogy a bosszúállás végeláthatat-

lan láncolatát (a jogi eszközök alkalmazásán kívül, amelynek példáit Bernstein ugyancsak tárgyalja) egyedül a felejtéssel lehet megszakítani. Az ekképpen értelmezett amnesztia legjobban dokumentált esete, a Kr. e. 403-as oktrojált athéni határozat mellett a klasszikus kori görög történelem epigráfiai és irodalmi hagyományában számos példát lehet találni a felejtés parancsára, ám a Kr. e. V. századon belül a Kr. e. 420-as, 430-as éveknél korábbi időből nincsenek amnesztiára vonatkozó forrásaink. Mindezek alapján úgy tűnik, mintha a felejtés mint politikai opció ennek az időszaknak az újítása volna. A szerző ennek a feltételezésnek ered a nyomába akkor, amikor az archaikus kori görög költészetet ebből a szempontból fogja vallatóra. Homéros, Hésiodos és különösképpen a lesbosi Alkaios költészetének vizsgálata ahhoz a következtetéshez vezet a könyvben, hogy nem a Kr. e. V. századi görögség fedezte fel maga számára a politikai felejtést, hanem az már az archaikus korban is bizonyíthatóan létezett.

A továbbiakban Bernstein még mélyebbre ás a politikai felejtés szükségszerűségének okait kutatva, így jut el az antik politikai-társadalmi viszonyokat meghatározó kompetitív kultúra jelenségéhez. A politikai vezető rétegen belüli állandó versengés a rangért és a presztízsért olyan veszélyt jelentett a fennálló rendre, hogy mind a görögök, mind a rómaiak már egészen korai időtől kezdve kísérletet tettek arra, hogy törvényekkel korlátozzák azt – legyen szó a Kr. e. VII. századi drérosi „alkotmányról” vagy a tisztségek betöltését szabályozó római *leges annales*ről. A szakirodalomban joggal hangsúlyozott és ennek megfelelően sokat vizsgált „versengés kultúrája” a hellénizmus és a császárság politikai viszonyai között jelentős mértékben lefékeződött, ugyanakkor korábban, a kollektívan vezetett állam keretei között a politikai felejtés a törvényi szabályozás mellett a belső konfliktusok „bekerítésének” fontos kiegészítő eszköze volt.

Egy külön fejezet vizsgálja a politikai felejtés és a kompromisszum közötti összefüggést. Megtudjuk, hogy a római jogi nyelvből származó „kompromisszum” szó mint főnév csak a XIX. században vált fokozatosan a politikai nyelv részévé. A fogalom mint a nyugati politikai kultúra jellegzetessége pluralizmuson, dialóguson, „vitakultúrán” alapuló „konfliktusképességet” jelöl. Egy olyan magatartást, amely nem utasítja el borzadva a konfliktusokat – írja a szerző –, hanem az eltérő álláspontok kiegyenlítésére mint konstruktív rendezésre törekszik, és a kompromisszumban egy minden oldal számára elfogadható eredményt lát. A kompromisszumhoz vezető eljárást a pluralizmuson alapuló politikai rendszerek azért indítják el, hogy az ellentétes érdekeket részleges lemondások révén „egyenlítsék ki”. Ez a fajta konfliktusképesség Bernstein elemzése alapján az antik politikai kultúráktól teljességgel idegen volt. Ugyanis feltételezi annak a – kitartó tanulással elsajátított – erénynek a meglétét, amely lehetővé teszi az eltérő álláspontok hosszú időn át tartó nyilvános megvitatását. Az efféle konfliktuskezeléstől mi sem áll távolabb, mint a kritika elfojtása, a gyötrelmes emlékezés száműzése a nyilvánosságból. Összességében tehát: konfliktusképtelenségük folytán sem a görögök, sem a rómaiak nem ismerték a modern értelemben vett kompromisszum fogalmát, helyette egyetértésről, egységről beszéltek.

A hatodik fejezet témája az egyetértés (homonoia, concordia, consensus) fogalma, valamint annak viszonya a felejtéshez. Mind a görög homonoia, mind a latin concordia a belső béke kifejezésére szolgált (a latin pax csak a köztársaságkor végén, a principatus elején vette fel a „külső béke” mellett a „belső béke” jelentést is). Az előbbi Athénban a Kr. e. V. században bukkan fel először specifikus politikai fogalomként, nagy valószínűséggel a század utolsó harmadában. Jellemző

módon akkor válhatott a politikai közbeszéd részévé, amikor különösen fájdalmas volt a hiánya. Hasonlóképpen a Cicero szónoklataiban központi helyet betöltő concordia nem a valóságos helyzetet, hanem a szónok-politikus kívánságát írta le egy politikai krízishelyzetben. Az egyetértés tehát az antik szerzők szerint a válság, az egyet nem értés, a viszály leküzdésének eredményeként jöhet létre. Azt, hogy ebben milyen szerepe volt a felejtésnek, Bernstein elsőként az attikai tragédia történetének emlékezetes epizódja, Phrünikhosz Milétosz bevétele (valószínűleg Kr. e. 492) című drámájának sorsa kapcsán világítja meg. Az elemzés konklúziója: a fájdalmas emlékezés a nyilvánosság előtt – nem beszélve a vitáról – a kortárs athéniak számára elfogadhatatlan volt. Ehelyett felmentést és politikai megbékélést a kollektív felejtéstől vártak, ami ekképpen egy politikai folyamat közben zajló nyilvános kommunikáció megszakítását jelentette. A római történelemből vett példák elemzése során arra mutat rá a szerző, hogy hasonló mechanizmusok működtek a római politikában is.

Összességében tehát a felejtést mind a meglévő, mind a várható konfliktusok kezelésének, az egyetértés, a belső béke létrehozásának a lehető legjobb és egyszersmind szükségszerű eszközeként tartották számon az antikvitásban. A konfliktusokat, ha nem is tolták félre, de legalábbis „bekerítették” azért, hogy ellenőrizhetővé váljanak. A múltbeli traumák feldolgozásának számunkra magától értetődő módja, a feldolgozás helyett az elfojtásban hittek, a felejtéssel tudatosan szakították meg a kommunikációt, és mondtak le minden további dialógusról.

Frank Bernstein: Vergessen als politische Option. Zur Einhegung interner Konflikte in der Antike (A felejtés mint politikai választás. A belső konfliktusok bekerítése az antikvitásban). Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2023, 106 o. ISBN 978-3515-13502-3 (Print), ISBN 978-3515-13506-1 (E-Book)

Majd, ha fagy! – A római kori Duna-vidék télen¹

Andrei Gandila, az itt recenzált tanulmány szerzője, Bukaresten szerezte alap- és mesterdiplomáját, míg doktori értekezését már Floridában írta és védte meg, miután egy évet eltöltött Washington, D. C.-ben, ahol a Dumbarton Oaks intézetében tanult bizantinológiát. A doktori képzése során a késő antikvitásra és régészetre specializálódott. Terepmunkát végzett Romániában és Olaszországban is, illetve az Egyesült Államokon kívül számos európai országban vett részt konferencián. Kiemelten érdeklődik a gazdaságtörténet és a határvidékek helyzete iránt. E témák alapozták meg legfrissebb könyvét is, melynek címe: *Cultural Encounters on Byzantium's Northern Frontier, c. AD 500–700: Coins, Artifacts and History* [Kulturális érintkezések Bizánc északi határán Kr. u. 500-700 k.: Érmék, leletek és történelem. Cambridge, 2018]. Eme recenzió azonban egy meglehetősen speciális tárgykörű tanulmányával foglalkozik.

A történeti földrajzi látószögből vizsgálódó cikk az Al-Duna vidékére koncentrálna, és a római császárkor kezdetétől egészen a középkorig terjed az időspektruma. Gandila premisszája az, hogy a rómaiak legnagyobb ellensége nem a mindenkori szomszédos barbár törzs vagy törzsek voltak, hanem maga a Duna, amely a téli időszakban rendszerint olyan keményre fagyott, hogy a fosztogató lovasok könnyedén átkelhettek rajta.

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Gandila szerint megannyi római a kultúra és a barbárság szembenállásaként látta a határvidéket. E magasztos harc azonban a gyakorlat színterén olyan megoldásokat igényelt, mint a természetes határok elérése, és azok erődrendszerekkel való megerősítése. Ezért Gandila – ama új kutatásokkal szemben, amelyek inkább a térség logisztikai szerepét, kulturális sajátosságait vizsgálták – ismét a vidék stratégiai vetületét elemzi alaposabban. Azt a kérdést teszi fel, alkalmas-e egy folyó határvidéknek. Szerinte ugyan a mai történészek már kétségbe vonják a védelmi hatékonyságát, mégis, Ammianus Marcellinus maga is úgy vallotta, hogy a Duna messze a legnehezebb folyó (31.4.5.: *longe omnium difficillimum* – ti. az átkelés szempontjából), és ez minden bizonnyal megfelelt a legtöbb római stratégia véleményének. Ugyanakkor Gandila szerint egy fontos szempontot eddig mellőzött a kutatás: a folyó befagyását. Ez ugyanis hajózhatatlanná tette a Dunát az azt felügyelő flotta számára, miközben a járhatóvá vált jegen átkelhettek a fosztogató barbárok.

A három számozott fejezetből az első azzal foglalkozik, milyen gyakran fagyott be a Duna. 1840 és 1930 között mindössze 18 tél volt, amikor ez nem történt meg. A jeges állapot 4 és 101 nap között ingadozott, átlagosan 47 napig volt járható a folyó. Gandila elismeri, hogy ezek ugyan nem korabeli adatok (azoknak sajnos híján vagyunk), de jól szemléltetik a problémát. A fagyás fizikai méretei (ti. a jégpáncél vastagsága) nem ismertek, bár néhány bizánci szerző hasonló adatait mellékeli a cikk írója összehasonlítás végett. Ezek alapján az a megállapítása, hogy – ilyen mértékű jegesedés mellett – a fagyás interpretációjának három stádiuma volt: 1) egyszerű természeti fenomén, 2) a befagyott folyón át történő barbár betörés és 3) politikai ügy, hiszen legalább helytartói szintű reakciót kívánt.

A Duna-jelenség olyannyira megragadta az ókori szerzők figyelmét, hogy többen is jeges síksággént írták le, miként

Pausanias egyenesen „téliés” folyónak nevezte azt, és hasonló túlzásokkal (?) élt Vergilius vagy Seneca is. Többek között e jellege járult hozzá ahhoz, hogy a Duna és annak vidéke irodalmi toposzá váljon; ennek megfelelően Gandila azt is tárgyalja, miért problémás megfelelő forráskritika nélkül kezelni az idevágó szöveghelyeket.

A fejezet azzal is foglalkozik, miként testesítette meg a hídépítés átvitt értelemben a folyó megszelídítését (ti. a mérnöki zsenialitás felülkerekedik a természet erőin), illetve, hogy a gyakorlatban hogyan szolgálta ez a térség birtokba vételét, konszolidációját. Továbbá táblázatos formában listázza, hogy a Kr. e. 29. évi, Florus-féle bejegyzéstől egészen Johannes Skylitzésig, aki az 1047-es évről számol be, milyen betörések sújtották a Bizánci Birodalmat a befagyott Dunán át. E rablóhadjáratok történeti tapasztalata szolgáltatott politikai munióciót Traianus (Kr. u. 98–117.) dák háborús propagandájához is. Gandila részletekbe menően elemzi ezt az expedíciót, és az ő elképzeléseit támogatják azok a tények, melyek szerint 1) a dákok nem várhatták meg, míg teljesen befagy a Duna, így idejekorán intézett támadásuk kudarcba fulladt, illetve 2) Traianus a második hadjárat idején már az addigra elkészült római hídon átkelve tudta legyőzni Decebalust, amely a csapatai mozgatása szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyult.

A rómaiak tehát úgy élték meg, hogy egy Duna-menti ellenséget sosem győzhettek le véglegesen, hiszen a befagyott folyón keresztül újabb betörésekre kellett számítaniuk. Éppen ezért azt a következtetést vonták le belőle, hogy csak akkor tehetik biztonságossá az Al-Dunát, ha annak mindkét partját ők ellenőrzik, vagyis bekebelezik Daciát és ott provinciát hoznak létre.

A második fejezet Dacia tartományá szervezésétől egészen az Avar Kaganátus korszakáig követi az eseményeket, fókuszában pedig a barbár betörések állnak. A kronologikus sorrend-

ben felépített elemzés említi többek között a 170-es costobocus betörést, a gót és karp inváziókat, a hun rohamokat vagy épp a cutrigurok visszatérő támadásait.

Gandila szerint a rómaiak számára legkritikusabb Duna-szakaszt a tartomány észak-keleti részében, a későbbi Dobrudzsában kell keresni. Itt ugyanis számos szigetet találunk, amelyek a téli fagyás idején jelentősen megkönnyítették a folyón való átkelést.

A harmadik században nagyon gyakoriak voltak a támadások, a középső harmadban átlagosan háromévente gót vagy karp betörés sújtotta a határvidéket, ám Gandila meglátása szerint a zürzavaros évtizedek még a melegebb időszakban is kecségetően védtelen partokat kínáltak a barbár fosztogatók számára. Aurelianus (Kr. u. 270–275.) és Probus (Kr. u. 276–282.) uralkodása azonban némi stabilitást hozott.

A tetrarchia korától kezdődően, Gandila nyomán, a hetedik század elejéig nem változik az Al-Duna stratégiai szerepe. Meglátása szerint azonban a korabeli történeti munkák a császári propaganda miatt könnyen megtéveszthetik a történészt, hiszen a III. századi jelentős gót fenyegetéssel szemben saját korukat egy jóval biztonságosabb érának festik le, amelyben II. Constantius (Kr. u. 337–361.) védtelenül hagyhatja a Dunát a gótok ellenében.

Gandila azt állítja, hogy a késő antik szerzők előszeretettel tértek vissza a korai császárkor toposzaihoz, kiegészítve azt a keresztény–pogány szembenállás irodalmi–vallásos eszköztárával. A Duna újra „megszelídítésre” várt, hiszen ezúttal a hunok fenyegették a birodalmat, akik falvakat tettek a földdel egyenlővé. Anastasius (Kr. u. 491–518.) és Iustinianus (Kr. u. 527–565.) idején – miután a hun veszéllyel már nem kellett számolni – a határszakaszt újfent megerősítették, amely egy időre nyugalmat kölcsönzött az Al-Duna mentén élők számára; Procopius ugyanakkor már a szlávok és a gepidák rohamairól tudósít.

Gandila szerint az események menetét és a szembenálló felek taktikáját alapvetően a Duna természeti-időjárásai viszonyai határozták meg: bármennyire is erősítették meg a védvonalat a rómaiak, a téli, fagyos állapotok lehetőséget teremtettek a portyázásra. Ezek sikeressége azonban sok esetben azon múlt, mértékletességet tudtak-e tanúsítani a fosztogatók. Ha túl mohó elvárásokkal szálltak lóra, könnyedén kudarcba fulladhattak zsákmányszerző hadjáratuk, és prédájuk elveszett. Kisebb kilengésekkel ez a dinamika jellemezte az Al-Duna vidékének eseménytörténetét egészen addig, amíg Bizánc kényszerűen feladta a régiót, és a térségbe az Avar Kaganátus nyomult be.

A „befagyott Duna” témát az irodalmi szövegek egy időre jegelték, ám a VIII–IX. században a bizánci flotta több alkalommal is stratégiai fontosságú manővereket hajtott végre a Dunán, kísérletet téve arra, hogy a bolgárokat körülzárja. Bizonyos Makedón-dinasztiabeli uralkodók [Niképhoros Phokas (Kr. u. 963–969.), Johannes Tsimiskés (Kr. u. 969–976.) és különösen II. Basileios (Kr. u. 976 – Kr. u. 1025.)] nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy az egykori római erődöket, vagy az általuk birtokolt stratégiai pontokat visszaszerezzék. Skylitzés aztán a XI. században ismét téli betörésekről számol be: a besenyő vezér, Tirek kelt át a folyón embereivel, vagyis mintegy visszanyerte korábbi „szerepét” az Al-Duna.

Gandila azt a következtetést vonja le, hogy a rómaiak és a bizánciak tapasztalatai az évszázadok során azonosak lehetnek: bármilyen népek éltek is a birodalom szomszédságában, céljaik megegyeztek. A megfelelő időre vártak, hogy aztán a fagyos Dunán átkelve a gazdag zsákmány reményében támadhassák meg a szomszédos birodalmat. Még ha irodalmi közhellyé is vált a jeges Duna, nagyjából húsz görög és latin nyelvű szerző, műfajtól és alkotói célkitűzéstől függetlenül egyaránt megemlékezett róla – ez pedig jól szemlélteti számunkra a probléma jelentőségét.

A Duna (jelen esetben az Al-Duna) birtoklása, megőrzése, erődökkel való megerősítése éppen ezért a rómaiak, majd a bizánciak, sőt még az oszmán törökök számára is kulcsfontosságú tényezővé vált birodalmaik védelme, további terjeszkedése szempontjából. Ugyanakkor sem a rómaiak, sem a bizánci utódaik nem tudtak fenntartható tervet kidolgozni arra, hogyan őrizték meg a békét a határon. Épülhetett bármennyi erőd és állomásozhatott bármennyi katona a folyó mentén, ha jött a december, mindig tartani kellett a fagyos Dunán való barbár átkeléstől. Gandila találó szavait magyarra átültetve: „A rómaiak hidakat építettek, alávetették és meghódították a Dunát, de elvesztették a csatát a jégen.”²

Andrei Gandila tanulmánya egy izgalmas problémafelvetésre adott részletes, alapos válasz, melynek felütése nem csak jogosnak tűnő, de újszerű is. Az öt és negyed oldalnyi bibliográfián alapuló, terjedelmes cikk szemléltető eszközökben sem szükkölködik: táblázatos formában adja közre az egyes betöréseket, azok dátumával, szöveghelyével (illetve ezek szerzőivel), a behatolások földrajzi lokációjával, átkelési pontjával, a fosztogató nép megnevezésével, sőt a Duna jegének állapotjelentésével ellátva. Továbbá domborzati és vízrajzi térképen is végigkövetheti az olvasó a szövegben megemlített településeket. Mindent egybevetve, a szöveg tudományos eredményei és olvasóbarát jellege alapján úgy vélem, nem csak a földrajz vagy a történelem, de a természet kedvelői számára is érdekes olvasmány.

Andrei Gandila: Fighting against nature: Romans and Barbarians on the Icy Danube (Harcolni a természettel: Rómaiak és barbárok a jeges Dunán). *Journal of Ancient History* 2022. 10 (1), 135–163.

Berecz Gábor

² „The Romans bridged, subdued and conquered the Danube but lost the battle on ice.” – 157. oldal, saját fordítás.

Magyarországi diákság a wittenbergi egyetemen, 1555–1613¹

A 2017-es év folyamán több évtizednyi kutatói munkát követően jelent meg egy kötet a wittenbergi egyetemen tanult magyarországi diákságról 1555 és 1613 között – magyarul.² A téma jellegéből adódott, hogy a kötetet érdemes német nyelvre is átültetni és kibővíteni, hogy így a nyelvi akadályok kiküszöbölésével hozzáférhetővé váljon a németországi kutatók számára is. Végül e vállalkozást 2021-ben koronázta siker. A kiadott monográfia a *Natio Ungarica: Die Mitglieder der ungarischen Studentengemeinschaft in Wittenberg 1555–1613* címet viseli, amelynek szerzője *Szabó András* irodalomtörténész, egyetemi tanár, a magyar reformáció és a késő humanizmus irodalmának, illetőleg Szenci Molnár Albert és Károli Gáspár életének és munkásságának nagy hatású kutatója.

A jelen kötet a wittenbergi egyetemre beiratkozó magyarországi diákokkal foglalkozik, kiemelt figyelmet szentelve a diákszövetség, azaz a *Coetus* történetére, társadalmi összetételére, annak mindennapi életére és kulturális tevékenységeire, illetve a beiratkozott magyarországi diákok életrajzára, munkásságára. A szerző fő célkitűzése, hogy átfogóan bemutassa a wittenbergi magyar *Coetus* történetét és tagjait annak 1555-ös

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017. (Humanizmus és Reformáció 37.), 385 o.

megalapításától egészen 1613-as felszámolásáig a rendelkezésre álló levéltári források feldolgozásával, a modern szakirodalom figyelembevételével, illetve a korábbi ezirányú munkák felülvizsgálatával. A monográfia a fentebbieket figyelembe véve két fő egységre osztható: az első egység a Coetus mindenre kiterjedő bemutatása, illetve elemzése,³ míg a kötet második fele egy monumentális, igen részletes életrajzi adattár az 1555 és 1613 között Wittenbergben tanult magyarországi peregrinusokról.

Az első egység a bevezetés, illetve a köszönetnyilvánítások után a forrásokat, és a kutatástörténetet ismerteti (Quellen und Forschungsgeschichte, 11–20). A fejezetben a szerző részletesen tárgyalja a különböző forrásokat, amelyek között kiemelt helyet foglalnak el az egyetemi matrikulák és azok másolatai, például a Halleschen Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt kéziratarchívumában található egyetemi anyakönyvek mikrofilm-másolatai, valamint a Coetus Debreceni Református Kollégium kéziratárában megtalált eredeti matrikulája. A szerző ezen kívül bemutatja a Wittenbergi Egyetem iratanyagát és könyvtárát, valamint annak történetét. A kutató a saját tapasztalatait is megosztja, amellyel világossá válik az olvasó számára a szerző elhivatottsága a kutatott témája iránt. Szabó kritikát is megfogalmaz a korábbi kutatások pontatlanságaival kapcsolatban, különös tekintettel a nevekkel kapcsolatos hibákra és a beiratkozási adatok félreértelmezésére, egyben elismerve, hogy az ilyen típusú munkák a forrásbázis nagysága miatt mindig tartalmaznak hibát, így e kötetben is előfordulhatnak pontatlanságok. (17. o.) E fejezethez szorosan kapcsolódik az azt követő rész, amely az újabb kutatások fényében ismerteti a wittenbergi diáktársaság történetét (Die Geschichte des Coe-

³ Maga a szerző így fogalmaz: „In der ersten Hälfte bemühe ich mich, alles aufzuarbeiten, was man vom Coetus herausfinden kann” (9. o.), azaz igyekszik mindent bemutatni, amit a diáktársaságról tudni lehet.

tus im Lichte der neueren Forschungen, 21–42. o.). A fejezet részletesen tárgyalja a Wittenbergi Egyetemen működő magyar diákszövetség, a Coetus történetét, ismertetve a legújabb kutatások eredményeit. A XVI. században Wittenberg a magyar protestánsok legfontosabb egyeteme volt, ahol körülbelül 1200 magyar diák tanult. A szerző szerint e létszám pontos meghatározása azonban nehézkes, mivel nem minden diák iratkozott be hivatalosan az egyetemre, illetve a magyar származás meghatározása is problémás. A fejezet továbbá bemutatja a Coetus belső szabályait és működését, valamint a magyar diákok közötti kapcsolatokat.

A soron következő két fejezet (Studentenleben in Wittenberg, 43–52. o.) részletesen bemutatja a Wittenbergi Egyetem hallgatóinak mindennapi életét a XVI. században, érintve a város történelmi és földrajzi hátterét, Wittenberg egyetemi várossá fejlődését, a diákok lakhatását, élelmészését, a diákok kihágásait, fegyelmi problémáit, az egymás közötti konfliktusokat, sőt, még a higiénias viszonyokat is. Ezt követően (Die gesellschaftliche Zusammensetzung der Mitglieder, 53–58. o.) rátér a diákok társadalmi összetételére (nemesek és polgárok), származási helyükre, előző iskoláikra, kiemelve Debrecent és Kolozsvárt. A szerző hangsúlyozza, hogy a diákok nagy része egy vagy két évig tanult Wittenbergben, és csak néhányan szereztek mesterfokozatot, mivel ez jelentős költségekkel járt. Sok diák tanulmányait más európai egyetemeken is folytatta, például Padovában, Franciaországban, Angliában és Svájcban (56. o.). A fejezet ezen kívül bemutatja a diákok későbbi pályafutását is, amely során sokan egyházi pályára léptek, és református vagy lutheránus lelkészekké váltak, de néhányan világi karriert futottak be.

A hazai pártfogókat és a külföldi kapcsolatokat bemutató és jellemző fejezet (Beziehungen, 59–78. o.) a monográfia fon-

tos részegysége, ebben egyrészt a diákok hazai patrónusait, másrészt a külföldi kapcsolatokat mutatja be a szerző. A fejezet részletesen ismerteti, hogy a Wittenbergben tanuló magyar diákok tanulmányi költségeit gyakran nem ők maguk, hanem hazai patrónusaik, többnyire főnemesek, katonák és gazdag polgárok finanszírozták. Az erről szóló alfejezet részletesen leírja a támogatók és a támogatott diákok közötti kapcsolatokat, valamint a támogatások mértékét és jellegét. A fejezet másik alpontja a magyar diákok által kialakított nemzetközi kapcsolatokat mutatja be, különösen a svájci és német egyetemekkel és tudósokkal, kiemelten a genfi Théodore de Bèze-zel és a zürichi Heinrich Bullingerrel. A diákok szerepet játszottak a levelezésben, könyvkiadásban és a teológiai vitákban, különösen az épp ekkoriban szárnyaikat bontogató antitrinitáriusok ellen. A fejezet részletesen tárgyalja a magyar diákok szerepét a nemzetközi tudományos közösségben és az európai reformáció fejlődésében. A szerző mélyreható kutatómunkát végzett, hogy részletes képet adjon a wittenbergi magyar diákok hazai és külföldi kapcsolatairól, így ezek bemutatása révén az olvasó átfogó képet kaphat a korszak kapcsolati hálózatairól.

A következő fejezetekben betekintést nyerhetünk a humanista oktatásszervezés legfőbb aspektusaiba. Az Emlékek címet viselő fejezet (*Zeugnisse*, 79–84. o.) három fő részből áll, amelyben a szerző bemutatja a fontosabb írott és tárgyi forrásokat. A könyvekről és könyvkötésekről szóló alpont részletezi, hogy a magyar diákok hogyan szereztek be könyveket külföldi tanulmányaik során. Ezt követően rátér a peregrinációs albumok jelentőségére: ezen emlékkönyvek a diákok tanáraiktól és diáktársaiktól gyűjtött bejegyzéseket tartalmaztak és értékes információbázisként szolgálnak a diákok kapcsolati hálózatáról. Végül egy különleges zászlóról esik szó, amelyet a magyar diákok használtak Wittenbergben. A zászló a XVI. század vé-

géről vagy a XVII. század elejéről származik, és Szent István koronáját ábrázolja. A zászlón az „DIS / IVNCTOS / MVSAE” felirat található, amelyre az egyébként kiváló latintudással rendelkező szerző felhívja a figyelmet, hogy hiányos: feltételezi, hogy a hiányzó szó a „CONIVNGVNT,” így az idézetet a következőként fordítja: „A távollévőket a múzsák összekötik.” (83. o.) Ezt követően betekintést nyerhetünk abba, hogy mit tanultak a magyar diákok a Wittenbergi Egyetemen, különös tekintettel Philipp Melanchthon hatására és a különböző tudományágak oktatására (Universität und Wissenschaft, 85–88. o.). A szerző kitér a retorikai és filozófiai, a természet- és orvostudományi, a történelmi, illetve a jogi tanulmányok menetére és fejlődésére. Ehhez szorosan kapcsolódva a szerző ismerteti a Wittenbergi Egyetem magyarországi diákjainak önálló szervezeti tevékenységeit és oktatási kezdeményezéseit a XVI. század végén (Akademische Selbstverwaltung oder Bildungsinitiative?, 89–100. o.). Különös figyelmet szentel a Coetus működésének, ezen belül a diákönkormányzatiságnak, illetve az egyes műveknek és egyéb írásos munkáknak, amelyeket a magyarországi diákok írtak, egy-egy alpontot szentelve az egyes műfajoknak (oráció, humanista levél, disputáció, részleges bibliafordítás, tudományos mű, prózai hodoeporicon, alkalmi versek). A monográfia első fele egy rövid összeggel zárul (Die späthumanistische Bildung des Coetus, 101–102. o.), amelyben a Coetus késő humanista oktatásáról és annak alakulásáról ejt szót. A fejezet különös figyelmet szentel annak, hogy a diákok milyen nyelven folytatták tanulmányaikat, és hogyan alkalmazkodtak a kor változó szellemi áramlataihoz, vizsgálva Philipp Melanchthon hatását, a nyelvhasználatot és az anakronizmust, illetve a diákok provincializációját és elzárkózását.

Nem kisebbítve a monográfia első felének érdemeit, a kötet legértékesebb része a kötet másik felét kitevő monumentális és a

lehetőségekhez, forrásadottságokhoz mérten a legkisebb részletekig elmenő adatbázis, amely a Wittenbergben tanuló magyarországi diákok életrajzi és könyvészeti adatait (*Datensammlung der Mitglieder des Wittenberger ungarischen Coetus*, 103–366. o.). Az adattár 439 diák adatait közli alfabetikus rendben. A név és a származási hely, valamint (ha ismert) a születési és halálozási dátumok feltüntetése után a C betű jelzi a wittenbergi Coetusba való belépés dátumát, azaz, amikor a diáktársaság anyakönyvét aláírta. Emellett azon diákok nevét is közli az egyes tételeknél, akikkel együtt iratkozott be a Coetusba: ez elsődlegesen a diákok kapcsolati hálózatának megértését, létrehozását segíti elő. Ezt követi az E jelzés, amely az egyetemre való beiratkozás időpontját jelöli, szintén feltüntetve azt, hogy kivel iratkozott be az adott diák. A főbb beiratkozási adatokat egy rövid, lényegre törő, de minden szükséges információt tartalmazó életrajz követi, amelyek tartalmazzák a tagok későbbi pályafutását is. A szerző egyedül ebben a fejezetben nem lábjegyzetelt, a forrásokra és a szakirodalomra való hivatkozást folyószövegben, az egyes tételek végén tüntette fel rövidített formában. Az életrajzok hossza és részletessége változó a rendelkezésre álló forrásoktól függően. Végül ismerteti a diákok Wittenbergben megjelent műveinek bibliográfiai adatait. Az adatbázist remekül kiegészíti az azt követő fejezet (*Die Mitglieder des Coetus in der Reihenfolge der Immatrikulation an der Universität*, 367–390. o.), amely a Coetus tagjainak a wittenbergi egyetemre való beiratkozási ideje szerint rendezte a névsort, ugyancsak feltüntetve a beiratkozás dátumát, illetve azon diáktársakat, akik ugyanazon a napon iratkoztak be a wittenbergi egyetemre. A két fejezet rendkívül alaposan és részletesen van kidolgozva, emellett az egyes tételek adatait logikusan, jól áttekinthető módon rendezte a szerző. A forrásapparátust figyelembe véve szembetűnik, hogy a szerző bátran használja az eredeti kéziratokat, de nem fél javítani, ellenőrizni a korábbi

kiadások adatait, ezzel egy értékes és alapos forrást nyújt a wittenbergi magyar diákok történetének tanulmányozásához.

Említésre méltó még a könyv végén lévő impozáns, mintegy 65 oldalas bibliográfia és a névmutató is, amely az olvasót segíti az eligazodásban. A levéltári, illetve más korabeli források kiemelt használata, illetve a részletekbe menő adatbázis a monográfia nagy erényei közé tartozik. A felhasznált szakirodalomból kitűnik továbbá, hogy a szerző jól ismeri a legújabb tudományos értekezéseket, azonban bátran használja az elődök kutatásainak eredményeit, s ha kell, javítja, pontosítja is azokat. A monográfia vállalásában tükrözi a kötet megírását megelőző több évtizedes munka nagyságát. A munka további erénye, hogy bár stílusában és kivitelezésében komoly tudományos munka, a szerző több alkalommal is „kiszól” az olvasóhoz saját tapasztalatainak, egy-egy személyesebb hangvételű megjegyzésének megosztásával, ezáltal személyesebbé és előadás-szerűvé válik a könyv olvasás közben.

Összességében egy tartalmas, a tudományos normáknak magas szinten megfelelő munkát tarthat a kezében az olvasó, amelynek kidolgozottsága és alapossága példaértékű. A könyv jól szerkesztett és alapos kutatómunkát tükröz, gazdag forrásanyaggal és részletes adatgyűjtéssel, ugyanis a monográfia igen alaposan bemutatja a wittenbergi magyar coetus 1555 és 1613 közötti működését és tagjait. A szerző több évtizednyi kutatását összegezte az újabban felbukkanó levéltári források, régibb és újabb szakirodalom bevonásával, és esetenkénti korrigálásával, ezért munkája hiánypótló azon egyház-, irodalom-, és művelődéstörténészek számára, akik a XVI–XVII. századi reformáció történetét kutatják.

Szabó, András: *Natio Ungarica: Die Mitglieder der ungarischen Studentengemeinschaft in Wittenberg 1555–1613* (Natio Ungarica: A wittenbergi magyar diáktársaság tagjai 1555–1613), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2021. 489 o. ISBN 9783666565540

Éliás János

Érzelmek és kora újkori diplomácia: Az ibériai nagykövetek esete az Erzsébet-kori udvarban

A Spanish and Portuguese Society for English Renaissance Studies (SEDERI) évkönyveiben olyan tudományos publikációk jelennek meg, amelyek a XVI–XVII. századi spanyol és portugál történelemmel, irodalommal és annak kultúrájával foglalkoznak, némi angol kötődéssel. A 2023-as kötetben jelent meg *Susana Paula Magalhães Oliveiranak*, a Universidade Aberta adjunktusának és a Lisszaboni Egyetem Angol Tanulmányok Központjának (CEAUL/ULICES) integrált kutatójának a tanulmánya *Emotions and early modern diplomacy: The case of Iberian ambassadors at the Elizabethan court* címmel. Kutatásai középpontjában a kora újkori angol-ibériai diplomácia, az angliai tanulmányok és az angoltudományok interdiszciplináris tanulmányozása áll ("The intolerable business": Religion and diplomacy under Elizabeth's rule. 2016, *Networks of Exchange in Anglo-Portuguese Sixteenth Century Diplomacy* and Thomas Wilson's *Mission to Portugal*. 2020, *Revisiting the Tudor Myth* in Sandra Worth's *The Rose of York Trilogy: A Contribution in Reassessing Richard III*. 2015)

A portugál kutató tanulmányában egy olyan szempontból vizsgálja meg a kora újkori angol-ibériai diplomáciát, ami meglehetősen új megközelítés. Az érzelem és annak kapcsolata és hatása a diplomáciára az uralkodókon és nagyköveteken keresztül. A diplomácia ezen szemszögből való tanulmányozása csak az utóbbi egy évtizedben lett kutatási irány. A téma

jelentősége abban áll, hogy segíthet megmagyarázni a különböző diplomáciai erőfeszítések rövid és hosszú távú hatásait, nevezetesen az angol–spanyol kapcsolatok hanyatlását, amely a Spanyol Armadában és az angol–portugál szövetség fennmaradásában csúcspontot ért el. Ezzel is tovább erősítve azt a megállapítást, hogy a kora újkortól a diplomácia új fordulatot vett.

A különböző államok, nagyhatalmak így Anglia, Spanyolország és Portugália kapcsolatait, cselekedeteit is nagyban befolyásolta a diplomácia. Még a XIX–XX. század fordulóján is hasonló jelentőségű volt egy politikai célú házasság, mint a középkorban: diplomáciai fontossága volt. A megfelelő frigyre lépéssel a korábbi ellenségből szövetséges lett, vagy egymás hatalmát erősítették egy harmadik család, állam ellen. Azonban a napjainkban is működő diplomácia alapja a későközépkori Itáliából ered a XV. század közepén. Mennyire volt hatással ezen külügyi képviselőkre az érzelem és soft power? *Susana Paula Magalhães Oliveira* tanulmányában ezen kérdést járta körül.

A szerző többségében nyomtatott forráskiadványokkal dolgozott, de szép számban használt fel 1558 és 1584 között keletkezett levéltári forrásokat, illetve XVI–XVII. századból származó, és diplomáciával foglalkozó köteteket. Mindamellet modern, külföldi és hazai szakmunkák mellett a régebbi, ismertebb másodlagos forrásokkal is dolgozott a portugál kutató.

A tanulmány a XVI. század második felének angol–ibériai diplomáciai kapcsolataival foglalkozik II. Fülöp spanyol, és I. Erzsébet angol királyné uralkodása idején, amit a szerző öt spanyol és hat portugál nagykövet esetén keresztül mutat be. Mindamellet kidomborítja a spanyol és portugál uralkodók és nagyköveteik közti kapcsolatot és a diplomáciai döntéseket, helyzeteket befolyásoló érzelmeket.

A tisztánlátás végett a szerző a külügyi képviselő érzelmi alapú vizsgálatának a historiográfiájával és az érzelem, mint fo-

galom eredetével, etimológiájával kezdi a publikációját. Előbbivel a megfelelő kontextusba helyezi el a kutatását, míg utóbbival a definíció köré alakult diskurzusra hívja fel a figyelmet. Az érzelmek és az ész kettősége mélyen jelen van az életben, így a diplomáciában is. Az érzelmek a világpolitika, a nemzetközi kapcsolatok és a diplomáciai kutatások szerves részeként jelennek meg. Emberek között az érzelmek alapvető fontosságúak ahhoz, hogy közöljük a világ felé a szándékunkat, mi számít nekünk és segít meghatározni azt, hogy milyen típusú egyének vagyunk. Államok között az érzelmek és az emocionális megnyilvánulások szintén lényeges szerepet játszhatnak. Példának okáért befolyásolja az állami szereplők stratégiáit és interakcióit. Ezért vizsgálja a szerző tanulmányában az érzelmi diplomáciát és soft power hatását a tárgyaló felekre.

Meglepő módon a mai angol értelemben használt emotion szó nem olyan túl régre nyúlik vissza. XVII. századi francia közvetítéssel, a latin e+movere szóból származik, és eredetileg a jelentése az egyik helyről a másikra való átvitelhez kapcsolódott, bár használták a fizikai vagy pszichológiai megzavarás állapotára is. A fogalom jelentésbeli változásának köszönhetően viszont érthetünk alatta valamilyen ingerre adott érzés megtapasztalását vagy pedig az ember jellemének egy részét, amely érzelmekből áll. Hiszen az érzelmeket belsőleg éljük meg, de az érzésekhez kapcsolódó jelentés és viselkedés, valamint az érzelmek másokban való felismerése kognitív és kulturálisan megalkotott. Vagyis a társadalmi közeg nagymértékben befolyásolja az ember érzelmeit. Ezen a ponton hasonlóságot lehet felfedezni az érzelem és a forradalom jelentésbeli változása között, hiszen a korábban a forradalom a régi rendszerhez való visszaállást jelentette, tulajdonképpen a restauráció szóval egyezett meg. Azonban a 1789-es nagy francia forradalom gyökeresen átformálta a szó jelentését.

Ezt követően a portugál kutató Spanyolország és Portugália angol diplomáciai céljait ismerteti, hogy mit is akart a két állam (1580 után Ibériai Unió révén egy állam) Angliában elérni. A két dél-európai állam hasonló célkitűzéssel tárgyalt a szigetországgal, amelynek okai az adott államok geopolitikai és gazdasági helyzetére vezethetők vissza. Ennek bizonyítéka, hogy a Portugál Királyság a saját nagyköveteik küldetése mellett a spanyol nagykövetek támogatására is támaszkodtak, hiszen mindkét állam uralkodója ugyanazokkal a politikai és pénzügyi aggályokkal nézett szembe, amelyek az angol királynéval ellentétbe hozták: az ibériai hajók kifosztásának ügyével.

A hasonló vonások ellenére Portugália nem jelentett fenyegetést a protestáns Angliára nézve, mert az 1386 óta létező angol-portugál szövetség Európa történetének egyik legrégebbi koalíciójaként még mindig fennállt. Portugália geopolitikai helyzete sem volt erős, egy félperifériás államként igyekezett bármiféle konfliktust elkerülni. Spanyolországot azonban erősnek tekintették az európai és tengerentúli politikai, gazdasági és katonai hegemoniája miatt a XVI. században. Nem véletlen, hogy a két ibériai állam diplomáciai missziói Angliában egészen eltérő eredménnyel jártak. A nagykövetek levelezéséből megtudható, hogy I. Erzsébet és a portugál nagykövetek között baráti kapcsolat alakult ki, miközben az angol királynő az öt spanyol nagykövetből hármat az angol udvar és az ország elhagyásra szólított fel.

Ezt követően a szerző a spanyol nagykövetek esetein keresztül vizsgálja az érzelmek hatását. A portugál kutató nem kifejezetten csak az adott diplomataék érzelmi világát vizsgálta, hanem azt, hogy ezek az emberek miképpen képviselték országukat Angliában, amit az érzelmek és Spanyol Királyság akkori helyzete is nagyban befolyásolt. Ez például abban is nyilvánult, hogy Habsburg-házból származó II. Fülöp spanyol ki-

rály aszerint választotta ki angliai nagyköveteit, hogy az adott diplomata miképpen visszhangozta uralkodója érzelmeit, illetve a képességei, tapasztalata és érzelmi profilja mennyire illeszkedett az állam politikai programjához. Ezért lehet az, hogy egy szókimondó követet egy hasonlóan gátlástalanra, vagy egy összeszedett követet egy ugyanolyan kiegyensúlyozott követre cseréltek. Ahogy változott a spanyol király stratégiája Angliával szemben, úgy változtak a diplomaták személyei is. Álvaro de la Quadra, 1561–1563 között angol nagykövet II. Fülöpnek szánt leveléből például kiderül, hogy a spanyol diplomaták és tanácsosaik milyen agresszív politikát folytattak. Ebből következik, hogy a követek szerepet játszottak az érzelmi diplomáciában abban az értelemben, hogy érzelmi vonásaikat arra használták, hogy kivetítsék és előmozdítsák uralkodójuk érzelmeit egy olyan királysággal szemben, amely a katolikus hit megőrzése mellett kiálló Spanyolország gazdasági és politikai érdekeit fenyegetőnek tekintette a kontinensen és külföldön.

Ezután a portugál nagykövetek esetén keresztül vizsgálja a szerző az érzelmek hatását. A XVI. században kialakult angol–portugál kereskedelmi konfliktusok (portugál hajók süllyesztése, nemesfémek, egyéb javak ellopása angol részről) ellenére a portugál uralkodók és nagykövetek által folytatott békéltető diplomácia a soft power eszközeinek felhasználására utal. Egy olyan cél, amelyet a portugál diplomaták higgadtsága és békéltető retorikája révén igyekeztek elérni. Ez lehet az oka annak, hogy a portugál nagykövetek óvakodtak a dühös érzelmi kitörésektől vagy a királynővel szembeni kemény fellépéstől. Ennek a tárgyalási stratégiának eredményességét jól illusztrálja, hogy 1581-ben I. Erzsébet II. Fülöpnek szánt levelében arról számol be, hogy António de Castilhot, az utolsó portugál nagykövetet kedvelte az angol királynő, a rábízott ügyek intézése során tanúsított óvatossága, valamint a fejedelmek közötti

béke és barátság megőrzésére való törekvése miatt. Viszont tekintettel arra, hogy a portugál nagykövetek angliai küldetései eredetileg a tengerek uralmáért folytatott versengés miatt kialakult sérelmek megtárgyalására irányultak, egészen figyelemre méltó, hogy a portugál diplomácia a legitimitás, az ellenőrzés és a vonzerő fogalmaira támaszkodott a kormányok együttműködésének vagy beleegyezésének kivívása érdekében. Azonban időnként ezt nehéz lehetett fenntartani, mint pl. amikor a portugál hajókat angolok fosztogatták az észak-afrikai portugál területeken. Két portugál követ, Francisco Pereira Ruy Gomes da Silvának címzett leveléből viszont megtudhatjuk, hogy nem mindegyik portugál nagykövet akarta ezt a békéltető politikát folytatni, hanem a spanyolokhoz hasonló, keményebb diplomáciát akart képviselni. Azonban e diplomáciai módszert sosem fogadták el Portugáliában.

Végül a portugál kutató arra következtetésre jut, hogy az uralkodók nemcsak diplomáciai képességeik alapján választották ki nagyköveteiket, hanem aszerint is, hogy diplomatáik érzelmi viselkedése hogyan illeszkedne a királyság politikájához. Ez a diplomáciai stratégia azt jelentette, hogy az állami szereplők között együttműködő és összehangolt érzelmi viselkedés alakulhatott ki. Ahelyett, hogy az egyén érzelmi megnyilvánulását, vagy annak hiányát hangsúlyoznák, a kora újkori angol–ibériai diplomáciai kapcsolatok inkább a nagykövetek jelentős szerepére mutat rá az érzelmi diplomáciában. Mindazonáltal az érzelem és a soft power nagy hatással bírt a külügyi képviseletre.

Összeségében elmondható, hogy a szerző új szemszögből kívánja a XVI. századi angol–ibériai kapcsolatokat megvilágítani. Logikusan építette fel a gondolatmenetét, azonban a lábjegyzetekben bemutatott, 1558–1584 közötti spanyol, portugál nagykövetek közül nem mindegyiktől idéz. Lehetséges, hogy

az egyes nagyköveteknél nem történtek fontos előre- avagy visszalépések az angol–ibériai diplomáciában. Viszont jobban árnyalta volna a nagykövetek helyzetét, illetve az adott spanyol/portugál állam álláspontját.

Susana P. Magalhães Oliveira: Emotions and early modern diplomacy: The case of Iberian ambassadors at the Elizabethan court (Érzelmek és kora újkori diplomácia: Az ibériai nagykövetek esete az Erzsébet-kori udvarban). In: SEDERI: Year book of the Spanish and Portuguese Society for English Renaissance Studies. N° 33. (2023). 9–31. o. ISSN 1135–7789

Németh Gergő

Két különleges nemesi történet és a szlovák nemzeti mozgalom összefonódása

A felső-magyarországi nemesség és a szlovákok kapcsolata, illetve a nemesség szlováksága már régen kutatott, de még mindig aktuális téma. Ahogy a mű címe is utal rá, *Roman Holec* két olyan idegen származású nemesi történetet mutat be a XIX. század végén és a XX. század elején, melyek a korszakban rendkívüli módon kapcsolódtak a szlovák nemzeti mozgalomhoz.

Roman Holec a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének történésze, egyetemi docens. Munkássága a XIX. századi szlovák és közép-európai történelemre irányul. Gazdaság-, társadalom-, és politikatörténettel egyaránt foglalkozik, de kutatási témái közé tartozik a természeti környezet és a nemesi családok kutatása is. Legfontosabb művei között találjuk a *Hlinka. Otecnároda? (Hlinka. A nemzet atyja?)*¹, a *Coburgovci a Slovensko [A Coburg család és Szlovákia]*², illetve a *Človek a príroda v dlhom 19. storočí (Ember és természet a hosszú XIX. században)*³ című műveket. A szlovák–magyar viszonyban kényesnek számító trianoni témát a *Trianon. Triumf a tragédia*⁴ című monográfiában dolgozta fel, mely 2022-ben *Diadal és katasztrófa. Trianon egy szlovák történész szemével*⁵ cím

¹ Roman Holec: *Hlinka. Otecnároda?* Bratislava, Marenčin PT, 2019.

² Roman Holec: *Coburgovci a Slovensko.* Bratislava, Kalligram, 2010.

³ Roman Holec: *Človek a príroda v dlhom 19. storočí,* Bratislava, Typoset Print, 2014.

⁴ Roman Holec: *Trianon. Triumf a tragédia.* Bratislava, Marenčin PT, 2020.

⁵ Roman Holec: *Diadal és katasztrófa. Trianon egy szlovák történész szemével.* Budapest–Somorja, 2022.

alatt a magyar közönség számára is elérhetővé vált. A recenzió tárgyát képező monográfia jelenleg Holec legfrissebb munkája.

A XIX. századi (és korábbi) nemesség és a szlovákság kapcsolata olyan téma, amelyben még nagy lehetőségek rejlenek a szlovák nemzeti mozgalom kutatásának szempontjából. Holec egy olyan megközelítésmódot választott, melyben két sors és két család szempontjából mutatja be a problematika sokszínűségét, ezzel is cáfolva azt a korábban már meghaladott általános megfogalmazást, hogy a szlovák nemzeti mozgalomnak nem volt nemesi rétege. A XIX. századi szlovákság és nemesség kapcsolatával az elmúlt időszakban *Demmel József* is foglalkozott nagysikerű, Pánszlávi v kaštieli (Pánszlávok a kastélyban)⁶ című művében, amely a turóci nemesség viszonyait mutatta be. A Nyitra vármegyére fókuszáló Holec maga is Demmel munkája szimbolikus folytatásának tartja saját művét, amelyet többek között a mű címe is tükröz. A témával kapcsolatban más művek is születtek. Fontos megemlíteni még a 2009-ben megjelent *Zemianstvo na Slovensku v novoveku I–II*⁷ című tanulmánykötetet, amely interdiszciplináris megközelítésben mutatja be a felső-magyarországi újkori nemesség kutatásának aspektusait különböző történészek tollából.

Holec művének két főhőse van. Gregor Friesenhof és Livio Odescalchi, mindketten nemesek, akik valamilyen szempontból a saját korukban kilógtak a sorból, nem éltek tipikus nemesi életet és összefonódtak a szlovák nemzeti mozgalommal. Mindkét család külföldi származású volt és családi székhelyeik Nyitra vármegyében, egymáshoz igen közel helyezkedtek el. Báró Gregor Friesenhof (1840–1913) a XIX. század 60-as éveiben aktív tagja volt a *Matica slovenská*-nak és támogatta

⁶ Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban*. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram, Pozsony, 2014

⁷ *Zemianstvo na Slovensku v novoveku I–II*. Ed. Miloš Kovačka–Eva Augustínová–Maroš Mačuha. Slovenská národná knižnica, Martin, 2009.

ezt a legfontosabb szlovák közművelődési egyesületet. Életének fontos elemei közé tartozott mezőgazdasági érdeklődése, és önkéntes tűzoltó egyesületek alapítása, támogatása. Livio Odescalchi (1863–1938) családja hercegi rangú volt. A család felemelkedését és Magyarországra kerülését a mű részletesen tárgyalja, több generációra visszamenőleg. Livio kapcsolatban állt a szlovák politikai elittel és a Matica slovenská-val, 1918 után pedig Csehszlovákia oldalára próbálta állítani a nemességet.

A szerző a két történetet párhuzamba helyezi és össze is hasonlítja, bár saját maga felteszi a kérdést, hogy ez a megközelítés egyáltalán lehetséges-e a két, időben és rangban is viszonylag távol álló személy esetében. Roman Holec célja a két családot érintő kutatással hozzájárulni a XIX. és XX. századi nemességgel foglalkozó vizsgálatokhoz és visszahelyezni a két fókuszban álló személyt és családjaikat a szlovák múlt történelmi emlékezetébe, amely egyben közép-európai és európai emlékezet is. A mű széles forrásbázisra épít, amely szlovák, magyar, német, osztrák és orosz levéltári forrásokat is felölel, valamint ismeri a korabeli sajtó rendkívül széles palettáját.

A könyv bevezető fejezete a kutatást elhelyezi térben és időben, továbbá a motivációval és a forrásadottságokkal is foglalkozik. Két nagy fejezet kisebb bekezdésekre felosztva tárgyalja a két külön történetet, beleértve a családok szélesebb történetét és az ehhez kapcsolódó különböző mellékszálakat is. A befejező fejezet mérleget von Gregor Friesenhof és Livio Odescalchi történetének közös és eltérő vonásai között.

Az első nagy fejezet Gregor Friesenhof és családját tárgyalja. Pozitívum (a második fejezettel összevetve különösen), hogy a fejezet elején ráirányítja a figyelmet Gregor és a szlovák nemzeti mozgalom kapcsolatára, majd csak ezután tér ki a család múltjára és Gregor életének egyéb összefüggé-

seire. A szlovák nemzeti mozgalommal kapcsolatos bekezdések nagyon forrásgazdagok. A szerző felhasználta a korabeli visszaemlékezéseket, levelezéseket és Gregor Friesenhof saját publicisztikai írásait is. Így nagyon komplex kép rajzolódik ki a főszereplőről, aki már huszonhárom évesen, nemesi származásúként a Matica slovenská első állandó bizottságában helyet kapott, és publicisztikai írásaiban a szlovák nemzet mellett kötelezte el magát. A család története a nagyapával Johann Michael Vogellel kezdődik, aki megszerezte a család számára a nemesi rangot. A fejezet sokat foglalkozik Gregor apjával, Gustav Friesenhoffal, az ő feleségeivel és Gregor féltestvérével is. A szerző foglalkozik továbbá a család orosz kapcsolataival (Gustav Friesenhof mindkét felesége orosz volt). Gregorral kapcsolatban művelődéstörténeti és ipartörténeti szempontból is érdekesek azok a bekezdések, amelyek a különleges érdeklődési köreit, a mezőgazdaságot, az önkéntes tűzoltóságot és a meteorológiát tanulmányozzák. A fejezet végén a szerző a két világháború közötti Nyitra vármegyei családi birtokok sorsát mutatja be. Holec leszögezi, hogy a bemutatott életút nem hagyományos nemesi sors, és felteszi a kérdést, hogy Gregor Friesenhof vajon csupán csodabogár volt, vagy valóban túlhaladta saját korát?

A másik nagy fejezet az Odescalchi családdal foglalkozik, a főszereplő Livio Odescalchi, akinek a története valamivel később kezdődik, mint Friesenhofé. Ez a fejezet hosszú család-történettel indul, egészen a XVII. századtól, amikor az olasz származású család I. Lipót császártól megkapta a Szerémi Bánságot. Fokozatosan bemutatja az egyes generációkat: Inocent, a dédnagypapa, akinek felesége révén a családhoz került a Nyitra vármegyei Szolcsány (Solčany), August, a nagyapa, valamint Arthur, az édesapa, akinek a történetét sokáig párhuzamosan mutatja be Livio Odescalchieval. Külön kiemelő, hogy a

családtagok közül olyanokat is megemlít, akik elleneztek a szlovák nemzeti törekvéseket és közreműködtek a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesületben. Livio Odescalchi is támogatta a Matica slovenskát, bár már egy későbbi korszakban, Csehszlovákia megalakulása után. 1923-ban megjelent Livio Odescalchi felhívása a Csehszlovákiához került nemességhez, amelyben felszólította őket, hogy álljanak ki az ország mellett. Az ebben az időszakban született politikai írásait, a szlovák nemességről alkotott véleményét és az ezekkel kapcsolatban kifejtett tevékenységét tárgyalja a fejezet részletesen, igen gazdag forrásanyagot felsorakoztatva. A komplex kép kialakítása szempontjából a szerző többször idéz olyan forrásokat, melyek visszaemlékeznek a főhős személyiségére. Végeredményben, ebben a fejezetben is egy meglehetősen sajátos, nem hagyományos életutat mutat be.

A mű hiányosságának tartom azt a helyenkénti átláthatatlanságot, ami leginkább az Odescalchi fejezetben mutatkozik meg. A fejezet első 30 oldala a család történetével foglalkozik. Ez kétségkívül fontos a főszereplőt ért hatások szempontjából, de egy idő után már nehezen követhető és elvonja a figyelmet a bemutatandó összefüggésekről. A rokonság távolabbi tagjainak bemutatása, különböző mellékepeződök és más családi ágakhoz tartozó birtokok bemutatása is ezt a hatást váltja ki (pl. 189. o., 195. o.). A sok információ befogadását kétségkívül könnyítené egy-egy grafikus családfa mindkét családhoz, továbbá egy névmutató.

A mű széles forrásbázisra épül és egyedülálló módon párhuzamba állít két, első ránézésre összehasonlíthatatlan személyiséget. A nyelvezete könnyed, nagyon olvasmányos, mely révén élvezhetővé válik a laikus közönség számára is. Ezt a hatást erősítik a különböző művelődéstörténeti, ipartörténeti és kapcsolattörténeti adalékok és a könyv közepén elhelyezett

képmellékletek. A szakmai közeg számára is nagyon értékesek, különösen a Matica slovenská nemesi kapcsolatai, a Néppárt szlovák összefüggései, valamint az alakuló Csehszlovákia és a nemesség viszonyáról szóló fejezetek, amelyek számos új információt tartalmaznak, és jobban megvilágítják ezt a mai napig a szlovák és magyar viszony szempontjából kényes időszakot. A szlovák nemesség témakörének külön problémája, hogy a szlovák történetemlékezetben is párhuzamosan érvényesült, és részben máig is érvényesül a két ellentétes alapállás: a nemesség szlovákságának hangsúlyozása, illetve a plebejus nemzeti önkép, a magyar úr – szlovák jobbágy hamis képének fenntartása. Nagyon fontos, hogy Roman Holec monográfiája árnyalja ezeket a narratívákat, hiszen a kutatásának tárgyául szolgáló családok külföldi származású, Felső-Magyarországon letelepedett famíliák voltak, akik tagjai között voltak olyanok, akik akár nem szlovák nemzetiségüként is kiálltak a szlovák nemzeti mozgalom törekvései mellett. És persze olyanok is akadtak, akik ellenezték azt. A Pánszlávi s erbom című mű kétségkívül hiánypótló, hisz a nemesség és szlovákság kapcsolatának kutatásában még mindig számos fehér folt akad. A szerző által kitűzött célt, a két család és személy történeti emlékezetbe való beemelését, a mű kétségkívül hivatott betölteni.

Roman Holec: Pánszlávi s erbom. Friesenhof a Odescalchi – dva paralelné príbehy (Pánszlávok címerrel. Friesenhof és Odescalchi – két párhuzamos történet). Marenčin PT, Bratislava, 2024, 300 o.

Hrcka Alexandra

A kitoloncolt elítéltek sorsa

1887 júliusában egy háromtagú brit expedíció indult Southamptonból Brazíliába, hogy állatokat, ásványokat és növényeket gyűjtsenek a londoni British Múzeum számára. Fernando de Noronha-szigetcsoport kormányzója szállást nyújtott, és két elítéltet adott a kutatók mellé. Öt évtizeddel korábban Charles Darwin is járt a szigeten. Korábban sűrű erdő borította a területet, de akkorra már kiirtották a fákat, hogy termőföldet nyerjenek, és az elítéltek ne tudjanak csónakot készíteni és elszökni. Egy Corria nevű elítélt segítségével rengeteg anyagot gyűjtött össze az expedíció a múzeumnak. 1887-ben 1400 elítélt tartózkodott a szigeten. Az ír Sir Walter Crofton rendszere szerint három osztályba sorolták őket. A viselkedésük, munkájuk alapján feljebb léphettek és szabadulhattak, de le is értékelhették a rabokat, akik a szigeten keményen dolgoztak, és esténként misén vettek részt. A jól viselkedők házasságot köthettek. A gyerekek 14 éves korukig iskolába jártak, akkor a lányokat a szárazföldre zárdába, a fiúkat pedig katonának vették. A büntetőszigetnek tehát több szerepe volt: büntetési hely, rehabilitáció, gyarmatosítás és termelés. A közvélemény a büntető kolónia ellen fordult, és a Brazil Köztársaság a kikiáltása, 1889 után megszüntette azt.

A Noronha-sziget része a büntetés történetének. Működése megszakította a bebörtönzés gyakorlatát, ugyanis a XIX. századig a büntetést zárt falak között, cellákban képzelték el. Noronha alternatívát mutatott a börtönbüntetés mellett. A bü-

nöst a későbbiekben lakóhelyétől elküldték messzire, és a szabad ég alatt dolgoztatták, épületeket, utakat, hidakat, csatornát építtettek vele. A büntetési mobilitás összekapcsolta a büntetést a birodalomépítéssel. Az elítéltek nemcsak szabad munkaerő utánpótlást jelentettek, használhatóak voltak területfoglalásra, a gyarmat forrásainak megszerzésére és termelésre is.

A szerző, *Clare Anderson* történész professzor a Leicesterei Egyetemen. A Noronha expedíció leírását kiindulópontnak szánta az elítéltek egyetemes történetéhez. A portugálok 1415-ben alkalmazták először az elítélteket birodalmi terjeszkedésre Észak-Afrikában, Ceutában. Ezt követően már az európai birodalmak és Oroszország, valamint Kína, Japán és a latin-amerikai államok is deportáltak férfiakat és nőket presidios-okba a világ minden táján. A presidios szó az ibériai erődöt jelöli, amelyben az elítélteket együtt tartották katonákkal, rabszolgákkal és más munkásokkal; „a büntető kolónia” pedig az a hely, ahol az elítélteket elkülönítették a környező népességtől. Ez a gyakorlat Spanyolország esetében egészen az 1970-es évekig állt fenn, Latin-Amerikában és Oroszországban még később is. Az elítélteket különböző jogi utakon, bírói ítéletek, katonai döntések és adminisztratív intézkedések révén szállították el. Az ismertetett könyv szerzője az „elítelt” szót használja azokra az emberekre, akik a büntető mozgatás valamelyik formája alá estek. Bebizonyosodott, hogy az elítéltek a gyarmatosítás és a határok kitégítésének eszközei és a munka úttörői lettek, mert mozgathatóak, elszállíthatóak voltak.

A több mint hat évszázadnyi idő alatt megszámlálhatatlan, milliókat érintő büntető száműzetés történt. Vitték őket gyalog, szekéren, vagonokban, hajókon, később gőzhajón és vonaton. A célállomáson sokan próbáltak szökni, de keveseknek sikerült. Többnyire oda szállították őket, ahol szükség volt a munkájukra. Hamish Maxwell-Stewart, a New England Egyetem

professzora megállapította, hogy az elítéltek voltak az európai birodalmak munkaerő-tartalékai. Amikor az elítéltek kiépítették az infrastruktúrát, már vonzotta a terület a szabad kívándorlókat is, ezért nem volt szükség további rabszállítmányokra.

Az elítéltek mozgatása azért kisebb volt a hatalmas mérvű rabszolga-kereskedelemhez, az ázsiai kényszermunkához és a modern náci munkatáborokhoz képest, nem beszélve az Európából az Újvilágba vándorlástól. Az eltérő vonások: a büntető deportálások a rabszolga korszaktól a modern kényszer-költöztetésekig tartottak; az elítéltek viszonylag kis csoportja is fontos arányt képviselt a telepesek között, mert ők készítették elő a földet és az infrastruktúrát a szabad telepesek számára; és végül, az államok és birodalmak már a kezdetektől az uralkodás és elnyomás céljára alkalmazták a deportálást. A „politikai rab” nem a modern korban jelent meg először.

A büntető deportálás jellege az idők folyamán és országonként változott. 1800 után ez a büntetési forma leginkább politikai cselekményekért, csavargásért, szex munkáért járt. Itália a lázadókat Szicíliába, Szardíniára deportálta. Máshol az elítélteket területfoglalásra küldték, illetve az volt a cél, hogy kihasználják a munkaerejüket. A kora újkori Portugál Birodalomban annyira szükség volt a munkaerőre, hogy nem ítélték a bűnözőket halálra.

A deportálás és elszállítás sokkal nagyobb mértékű volt a XIX. században, mint bármikor. A nemzet- és birodalomépítés logikája tette nagy elítélt tömegek mozgatását szükségesé. Ekkoriban az európai és a kelet-ázsiai hatalmak, valamint Oroszország és Latin-Amerika nagy része ragaszkodott a távoli büntetési helyekhez, szigetekhez, a tengeren túlhoz. Egy brit börtön-felügyelő, Arthur Griffiths ezzel szemben úgy vélte, érdemes az elítélteket otthon dolgoztatni. Voltak is ilyen „otthoni” kolóniák.

Clare Anderson a pozitívista történetírás módszertanára emlékeztető adatgazdagsággal tekinti át a kitoloncolt elitéltek hányattatását az ókortól a modern korig. Kitér a Római Birodalom gyakorlatára. A rabok messzire szállítását a rómaiak plusz büntetésnek tekintették, de nem alkalmazták gyakran. Azután a gyarmatosító európai hatalmak büntetési eljárásait veszi sorra a szerző a spanyoloktól portugálokon át a britekig és franciáig. De megismerheti az olvasó a könyvből a kínaiak és a japánok hasonló büntető eljárásait is. Japán esetében különösen a Meidzsi-restauráció utáni évtizedek büntetés-végrehajtási eljárás módjára hozott a szerző bőséggel példákat. A kínai dinasztiák az elitélteiket többek között Mandzsúriába száműzték. Azon bennszülöttek számára, akik ellenálltak, ún. tun-t létesítettek, azaz katonai-agrár kolóniákat. 1759-től 1911-ig a Csing uralkodók a kegyvesztett hivatalnokok, bűnözők és politikai száműzöttek tízezreit küldték a nyugati régióbeli tunokba, vagy elkülönített büntető telepekre. Ez volt a legszigorúbb ítélet a halálbüntetés után, gyakran életfogytiglani száműzetést és katonai szolgálatot jelentett. A japán Meidzsi-rendszer, a korszerűsítés szándékával, 1880-ban új büntető törvénykönyvet bocsátott ki. Ezután lefordították és megvitatták az európai büntető szövegeket, és meglátogatták a brit indiai elitelt-telepet Szingapúrban. A japánok Hokkaido öt telepére küldték az elitélteket 1881 és 1908 között. Ők útépitéseken és bányában dolgoztak, és új területet csatoltak Japánhoz.

A XX. századi toloncolási intézkedéseknél Anderson kitért a fasiszta olasz kormány 1926-ban bevezetett belső száműzetésről szóló törvényére, amely később a politikai és társadalmi elnyomás eszköze lett. Jugoszláviában újranyitottak büntető telepeket. A spanyol polgárháborúban, 1936 és 1947 között Franco tábornok közel 200 koncentrációs tábort létesített. Disszidenseket és más államellenségeket zártak be ezekbe a lágerekbe, és

a szabadulásuk a munka-teljesítményüktől függött. Az 1933-as hatalomra kerülése után a náci kormány „megelőző fogvatartó táborokat” állított fel a politikai ellenfelek bebörtönzésére, és koncentrációs táborokat a radikális és antiszociális elemek számára. A Német Birodalom táborok és műhelyek építésére használta a bentlakókat. A II. világháború idején jöttek létre a megsemmisítő táborok. Az ún. „ipari projekt” főleg fegyvergyártást jelentett. Amikor a zsidók és antifasiszták, kommunisták, szexmunkások és cigányok megérkeztek Auschwitz-Birkenauba, a munkára alkalmatlanokat megölték, a többieket dolgoztatták és halálra éhezették. A nácik 1941-ben nyitották meg az első olyan elkülönítő tábort, amelynek kifejezett célja volt, hogy ott megöljék a deportált zsidókat.

Külön fejezetben foglalta össze a szerző az európai gyarmatbirodalmak 1415-től megfigyelhető büntetési gyakorlatát. Egyedinek tekinthető a lusotropicalizmus fogalmával jelölt eljárás mód, amely a portugál gyarmatosítást más államok hasonló törekvéseinél jobb színben megjelenítő felfogást jelentett. A portugál államot az a meggyőződés vezette, hogy a rasszizmus kiküszöbölésével megvalósul az egyenlőségen alapuló birodalmi kapcsolatrendszer. Ez az esetek többségében tévedésnek bizonyult. A XIX. század közepe tájától a portugálok az elítélteket kifejezetten azért deportálták, mert munkaerőre volt szükségük, velük infrastruktúrát lehetett építeni a gyarmatokon, ahova azután letelepedésre lehetett csábítani a szabad bevándorlókat. Angolában mezőgazdasági büntető telepeket hoztak létre, de sem ezek, sem a katonai agrártelepek nem voltak sikeresek. Nagy volt a szökések száma. Egy parancsnok megjegyezte: amikor az elítéltek dolgoznak, 12 végzi el kettőnek a munkáját; amikor esznek, kettő eszik annyit, mint 12 ember, és mindenkor készek a szökésre. A szabad migránsokra sem számíthattak, az ilyen kísérletek szintén elbuktak. Két esetben

azonban eltért a portugál gyakorlat más országokétól: városi büntető kolóniát létesítettek Luanda erődjében és egy kisebb Mozambikban. Ide európaiak is érkeztek. Ezekre a telepekre szállították a visszaesőket, a csavargókat és a katonai elítélteket. A spanyol bíraskodást a hasznosság és társadalmi tisztogató elve vezette, ezért inkább munkára ítélték a plebejusokat, s nem börtönre vagy kivégzésre. A rabszolgák együtt dolgoztak az elítéltekkel. Ez a rendszer tovább maradt fenn, mint másutt a rabszolgaság: Kubában ezt 1880-ban, a tanoncságot 1886-ban szüntették meg.

Külön fejezet szól arról, hogy a kitelepített elítéltek zavargásainak, lázadásainak miként igyekeztek elejét venni a hatóságok, illetve azokat hogyan torolták meg. A büntető elszállításnak erősen politikai jellege volt mindenütt a földön, és nincs e tekintetben különbség a kora újkor és a modern kor között. Mind a holland, a dán–norvég, a Brit Kelet-indiai Társaság (EIC) és maga a brit gyakorlat azt mutatta, hogy az elítéltek elszállítása azt a célt szolgálta, hogy megszabaduljanak a politikai ellenségtől, illetve a társadalmi békét megbontó elemektől. Azt is láthattuk, hogy az utaztatás néha alkalom volt a szolidaritás kialakulására. Ez pedig lehetőség volt kontinenseken átívelő ellenálló társaságok létrejöttére. Ez volt a helyzet a Spanyol Birodalom utódállamaiban, Latin-Amerikában Bermudán, az ausztráliai gyarmatokon, az Andaman-szigeteken és a spanyol prezidión, Ceután. Időközben újabb helyeket létesítettek a deportáltaknak, ahol szintén tere nyílt a politikai nevelésnek és lázadásnak.

A könyv második részében a büntetéshez és a büntető rendszerhez kapcsolódó elgondolásokat, módokat vette sorra a szerző. Az 1872-es Nemzetközi Büntetési Kongresszust Londonban tartották, ezután a XX. század közepéig minden ötödik-hatodik évben összejöttek a szakemberek Európa fővá-

rosaiban és Washingtonban. Tanulmányozták a szegénység és a jólét, a nevelés és a bűnözés összefüggését, valamint társadalmi reformokat sürgettek. A kongresszuson kérdőíveken véleményeket kértek be. A brit bizottság elnöke a Noronha-féle büntető rendszer kezdeményezője, Sir Walter Crofton volt. A kongresszuson négyszázan vettek részt húsz országból. A római kongresszuson a delegáltak meglátogatták az olasz börtönöket, büntető telepeket, az oroszok szintén megmutatták moszkvai átmeneti börtöneiket, ahol a továbbutazásra vártak a rabok. A vitákat a francia és az orosz résztvevők uralták. Az első kérdés az volt, büntetésként kell-e kezelni a transzportálást. A többség szerint nem, de az olasz delegátus a deportálást a nagyobb büntetési rendszer szakaszának tekintette. Felhívta a figyelmet arra, hogy ha nem alkalmazzák a deportálást, akkor 70 000 börtöncellát kellene építeni drága költségen, ráadásul elveszítenék az elítéltek munkaerejét. A francia minisztérium tagja szintén javasolta a deportálást. Szerinte a fővárosi börtönöket csak rövidebb idejű ítéletekkor és javíthatatlan bűnösök esetében kell használni.

A következőkben a szerző azt vizsgálta, milyen hatással van a büntetési mobilitás a bennszülött népességre, akik ki lettek téve a romboló erőszaknak, összeütközésbe kerültek az elítéltekkel. Fontos viszont, hogy mind az elítéltek, mind a helybeliek kulcsszerepet játszottak a felfedezésekben és a tudományos kutatásokban. Ez azért volt így, mert a büntető telepeket elszigetelt, érintetlen állapotú és néptelen helyeken alakították ki. A tudományok történetében a büntető táborok elhelyezésének tehát fontos jelentősége volt a tudás elterjesztésében.

Érdekesekek és tanulságosak azok a részletek, amelyek az elítéltek felfedező utakon való részvételére és tudományos gyűjtemények létrehozását segítő közreműködésére hoz számos példát. Olvashatunk az orvoslás és a büntetőeljárás összefüggé-

seiről, az elítéltek vizsgálatáról a frenológia, fiziognómia, eugenetika tudományágak nézőpontjából. A kutatási eredmények publikálására példa *Joseph Orgéas* hajóorvos 1880-as években megjelent könyve a faj, a bűnözés és az öröklődés, valamint az elkorcsosulás (degenerálódás) kérdéseiről. Orgéas felméréseit Francia Guyanára hurcolt elítéltek között végezte.

Joseph Orgéas kutatásait megelőzően *Anton Csehov* végzett vizsgálatokat Szahalin szigetén az orosz Távols-Keleten, 1890-ben. Ő George Keenan szibériai látogatása (1885–86) után figyelt fel a rettenetes szibériai állapotokra. Csehov munkáját oknyomozó újságírásnak is tekintették, mert feljegyzéseit a Szahalinra szállított elítéltek sorsának közvélemény elé tárására szánta. Tapasztalatait 1895-ben könyvben megjelentette. „Egészségügyi térképet” készített az ember fejlődésének és a környezetnek kapcsolatáról.

Orgéas megállapításai, Csehov tudományos terve mind részei a társadalomtudományi kutatások történetének. Ezekkel párhuzamosan a brit, francia és az USA-beli elemzők a bűnügyi patológiára, a szegénységre, a faji kérdésre és a szexualitásra fordították figyelmüket. A XIX. század második felében statisztikai és etnográfiai vizsgálatokat végeztek. Orgéas és Csehov nyomatékosan felszólították a kormányokat, szüntessék meg a francia guyanai, illetve a szahalini büntető telepeket, és az európaiakat ne vigyék ilyen ismeretlen éghajlatú területekre.

Anderson meglátása szerint az elítéltek mobilitása, kitoloncolása öt évszázadon át követett gyakorlatot jelent, s ez a felismerés új megvilágításba helyezi a büntetés-történet korábban elfogadott elbeszélését, amely a börtönöket és a büntetés-végrehajtási intézeteket tartotta a kormányok hatásos társadalmi fegyelmező eszközeinek. Az ismertetett könyvből az tűnik ki, hogy nem csak hogy tovább élt a büntető mobilitás a modern korban, hanem előrehaladt a terjedése és fejlődése. Az elítéltek

áttelepítése része volt a kormányzás szélesebb repertoárjának és a társadalmi ellenőrzésnek, ide értve a munka irányítását, amely néha törvényes, máskor törvénytelen vagy adminisztratív intézkedést jelentett. A globális büntetési folyamatban az elítéltek állandóan formálódó büntetési helyek között mozogtak – presidios, teherhajó, börtön, barakk és tábor –, amely lehetett szigeten, part mentén és messze a határvidéken. Kivéve néha az elitet, amelynek tagjait nem kötelezték munkára, de általában nem volt különbség a különböző rabkategóriákban. Az elítéltek börtönt, elszállítást és száműzetést szenvedtek. A különböző helyeken aztán a büntetés eltérő formáit tapasztalhatták, gyenge ellátást, többletmunkát, a száj betömését, leláncolást, bírságot, magánzárkát, korbácsolást, bezárást és ellátás-megvonást, legvégső esetben kivégzést. A legfontosabb fenyegetési eszközt általában a munka és a források megvonása jelentette.

Az elítéltek büntetőtelepekre hurcolása a XX. századig a büntetési stratégia központi eleme maradt, a poszt-szovjet Oroszországban és más nemzeteknél mind a mai napig alkalmazzák. A börtön meg fegyház után a gyarmatok és a határvidékek következtek a büntetések ritmusa szerint. A továbbszállítás távoli kemény munkára azoknak járt, akik nem vetették alá magukat a büntető rezsimnek. Ez esetekben a partoktól távol eső szigetek és más települések jöttek számításba, ahol mezőgazdálkodás folyt, illetve amely gyarmatterületek fontosak voltak. Ilyen helynek számított Új-Dél-Wales, Van Diemen Földje és Nyugat-Ausztrália. A XIX. századra a büntető mobilitás más büntetésekhez képest azért vált döntőbbé, mert kapcsolódott a kényszermunkához, nevezetesen a földek megtisztításához, fakitermeléshez, bányászathoz és a helyi, regionális fejlesztésekhez. Az elítéltek előmozdították a kiszemelt terület gyarmati birtokba vételét, követ törtek, amiből utcákat, hidakat, világítótoronyt építettek, fát vágtak, szenet bányásztak, amivel később

a hajókat fűtötték. Az elítélteknek, mint rabmunkásoknak sokkal nagyobb volt a jelentőségük, mint eleinte gondolták.

A büntető mobilitás megszabadította az államot a „nem kívánatos” csoportoktól, munkavégzést jelentett, és terjeszkedést, ezért az elítéltek utaztatása többlépcsős, több irányú volt szárazföldön és tengereken, óceánokon. Némelyik különleges útvonalat jelentett. A Holland Kelet-indiai Társaság (VOC) ázsiai és afrikai birtokaitól körbevitte a rabszolgákat a gyarmati területeken, elszállította őket a Karibi-szigetekre, Sierra Leonéba. A franciák a forradalmárokat előbb messzi szigetekre, azután Észak-Afrikába és Dél-Amerikába vitték. Gyakran nem volt logika abban, hogy hová küldték a rabokat. Amikor férfiakat és asszonyokat elszakítottak az otthonuktól és családjaiktól úgy, hogy soha nem látják többé egymást, hogy ezzel elretentsék őket és a társadalmat a bűnözéstől, valamint a hatósággal szembeni ellenállástól, akkor a birodalom gyakran hódító erőnek használta az elítélteket. Máskor kevésbé ellenőrizhető szabad munkára vitték őket olyan mértékben, hogy végül a szabadságuktól megfosztottak többségbe került az új településen. Fontos kivétel volt a XX. század fordulóján Hokkaido, ahova csak azután szállítottak japán elítélteket, amikor a migráció más formái már sikerteleneknek bizonyultak. Hasonló volt a helyzet a brit büntetési telepen Nyugat-Ausztráliában. Az elítéltek mindenféle munkát végeztek, téglát készítettek, ácsmunkán, szén- és ólombányászatban, út- és dokképítésen dolgoztak. Ruhát, cipőt készítettek, takarítottak, főztek, volt közöttük hivatalnok, tanár és felügyelő. Építettek hajót, készítettek bútort, és remek termékeket eladásra, ahogyan Bermudán és Új-Kaledónián. Még kiállításokra is eljutottak a cikkeik a Nemzetközi Büntetési Kongresszus felügyelete alatt. Még ha idővel a büntető telepeket és gyarmatokat megszüntették is, vagy az elítélteket szabad munkaerővel helyettesítették, nagy

válságok idején, így a II. világháború alatt Ázsiában, a japánok visszatértek az elítéltek munkára kényszerítéséhez.

A szerző felveti, hogy az elítéltek munkáját nem építették be a munka egyetemes történetébe, holott igen jelentős volt. Nem foglalkoztak az elítéltekkel a migráció globális történetén belül sem. Nem kapott jelentőségéhez mértén figyelmet az elítéltek hódítás során, illetve a nemzet- és gyarmatépítésben játszott szerepe. Az elítéltek a büntetésük letöltése után sokfelé szétszéledtek, letelepedtek. Gyakran vonzóvá tettek olyan földeket, ahová korábban nem akartak menni az emberek. Az idők folyamán az elítéltek, a kizsákmányolásuk ellenére, egyre inkább letelepedő gyarmatosítókká váltak, és eszközei lettek a bennszülöttek kifosztásának Amerikától a Csendes-óceánig. Vagyis a büntető mobilitás hozzájárult a helybeliek kimozdításához, azok betegségeihez, szétszakításukhoz, az erőszakhoz és a háborúhoz. A terra nullius (üres föld) képzelete megkönnyítette a hódítást, amely után párhuzamosan kialakultak az elzárás formái, a deportálás és a transzportálás módozatai, melyet a lázadókra vagy ellenállókra mértek, mint például a bennszülött ausztráliaiakra és új-kaledóniaiakra. Bár a legtöbb büntetési helyszín felszívta a különböző európai, afrikai, ázsiai és bennszülött eredetű elítélteket, mégis csak ritkán küldték a rabokat a határoktól távolabb eső perifériákra, a nemzeti és birodalmi központok gyarmataira. Sokkal gyakoribb megoldást jelentett, hogy az elítélteket kifelé irányították a szárazföldről, és az európai birodalmakba a gyarmatokról. Némely esetben, mint a Karib-térségből az ausztráliai gyarmatokra transzportálásnál, az elítéltek büntetési útjukon érintették az európai büntetési helyeket. Másrészt, Hollandia egyedülálló volt abban, hogy csak transzportálást alkalmazott a gyarmatosított népesség-nél. Dánia–Norvégia közben csupán kifelé küldött elítélteket Észak-Európából, de mindössze rövid időre.

Vegyes a kép, ha a különböző eredetű rabok összegyűjtésére vagy elkülönítésére gondolunk, és idővel mindez változott az elítélt népség teljes demográfiai profiljától, a képességeiktől és a munka szükségleteitől függően. Például Van Diemen-földje gyarmaton afrikai, ázsiai és kreol elítélteket keverték és különítettek el Mauritiusról és Hongkongból származókkal, különböző időszakokban. Francia Guyana például ezzel ellentétben gyarmati elítélteket tartott elkülönítve az európaiaktól, míg Portugália alig figyelt az elkülönítésre a városi büntető telepein, így Mozambikon és Luandán. Eleinte Amerikában a rabszolga férfiak és nők együtt dolgoztak az elítéltekkel, ahogy a katonák és a bennszülöttek is, és később az ausztráliai gyarmatokon is erőszakkal egyesítették őket a gyarmati munkarendszerben. Másutt az elítéltek együtt dolgoztak a szerződéses migránsokkal, mint Sierra Leonén.

Különösen a XIX. század elejétől a büntetési és munka-kívánalmak egybeolvasztása olyan kibékíthetetlen ellentétet és feszültséget eredményezett az elítélt rendszerben, mint ahogyan Kínában. Alapvetően a büntetési mobilitás nem tudott egyidejűleg hatni a szigorú büntetésre, elriasztani a büntől, rehabilitálni, és megfelelni a munkakövetelményeknek. Valójában a nyomorult körülmények némelyik új büntetési intézményben, mint Francia Guyanán és az Andamán szigeteken, olyan következményekhez vezettek, hogy a büntető transzportálás szinte azonos volt a halálos ítélettel, különösen az európaiak számára. Máshol pedig, mint az olasz büntető szigeteken, nem volt elég munka, hogy elkülönülve dolgozhassanak; ezért a közmunka olyan kegyetlen lehetett, akár a halálos ítélet. Ilyen volt a hokkaidói útépités. További nehézséget okozott, amikor a XIX. században bevezették a nevelési és vallási gyakorlatot a napi rutinba, ám ez nem vált általánossá. Míg a tanulás és az imádkozás a rehabilitáció eszköze lett volna – a japán budd-

histák és sintoisták, valamint a keresztények számára –, ezek elvonták az elítélteket a munkától, és konfliktusokhoz vezettek az ügyintézők, káplánok és papok között. Mivel ezeket az elemeket lehetetlen volt kibékíteni egymással, és mivel attól lehetett tartani, hogy elriasztják a szabad munkaerő bevándorlását, végül a kialakult helyzet olykor a már meglévő büntetési hely megszüntetését, vagy tervezett elmaradását vonta maga után. Ez történt egy javasolt hely ügyében Brit Nyugat-Indiában, amelyet sosem építettek meg, és ez hatott a németek vitáira is.

Miután a kormányok kizsákmányolták az elítéltek munkáját, kívánatosnak tartották az állandó letelepedésüket. Persze nem mindenütt volt ez így, például Latin-Amerikában sem, ahol a letelepítés volt a cél, oda elítélt asszonyokat, vagy a rab férfiak szabad családtagjait vitték a hajók. Ilyen szempontból kivételt jelentett Oroszország, ahol női elítéltek igen kevesen voltak, de éppen ezért családot alapíthattak, és kedvezményeket kaptak. Azonban, még ha akarták is a letelepülést, gyakran ott sem váltak az elítéltek gyarmatosító erővé, mert szembe állították az elítélteket más dolgozó csoportokkal. Ezért jelentek meg elkülönített büntető kolóniák. Azután voltak olyan munkák, amelyekre nem küldték az asszonyokat, például út- vagy dokképítés.

Az elítéltek más munkaszisztémákban is dolgoztak, például rabszolgákkal és szerződésesekkel és katonasággal is együtt. Ők ide-oda mozoghattak a kategóriák között, de máskor elfogták és visszakényszerítették őket az alávetett státuszba. A büntető mobilitás és a rabszolgaság között szoros kapcsolat állt fenn. Akadt rá példa, hogy ha hiány volt rabszolgákból, egy elítélt csoporttal pótolták. A Karib-szigeteken például a rabszolgákat elítéltként eladták, Közép-Kínában pedig az elítélteket rabszolgaként kezelték. A XIX–XX. században a „rabszolga-kereskedelem” és a „rabszolgaság” retorikai változat volt mind a lázadó

elítéltekre és kritikaként a büntető telepekre nézve. És valóban, az amerikai polgárháború előtt a Francia Guyanáról elmenekült elítéltek csatlakoztak az USA-ban a rabszolgaság ellenes kampányhoz, mert hasonlóak voltak a tapasztalataik. Továbbá mind a kora újkori, mind a későbbi korszakban eladták az elítélteket kényszermunkára vagy bekényszerítették őket a hadseregbe, még jobban összekeverve a munkaerőt. Franciaországban még az 1970-es évek elején is voltak büntető zászlóaljok.

Jóllehet az elítéltek kimozdításának az otthonukból a büntetés és az elrettentés volt a célja, volt ennek nem szándékolt következménye is. Az elítéltek az ellenállás és lázadás szellemét vitték magukkal minden helyszínre. Az ellenállás sokféle formáját a munka elkerülésétől a felkelésekig és a szökésig. Az elítélt, ahogy ment egyik helyről a másikra, része lett a jogokról, rabszolgaságról, annak eltörléséről, az emberi kapcsolatokról és a büntetésről szóló vitáknak. A szökés különösen járványos volt Francia Guyanán. A II. világháborúig a rabok Suriname, Brit Guyana, Trinidad partjaira menekültek, vagy Brazíliába, Venezuelába mentek. Végül az Európából a Karib-térségbe, Dél-Amerikába és a Csendes-óceáni világba irányuló elítélt-menekülés hozzájárult a transzportálás ellenes érzelmek felerősödéséhez, és törvényi változásokat idézett elő új nemzetközi megállapodások és hivatalos egyezmények formájában, a kiadatás és deportálás vonatkozásában.

Az elítéltek mobilitása a kultúra és a hit terjesztésében is tetten érhető. A büntető utazás élménye gyakran szolidaritást ébresztett a résztvevőkben. A mobilitás megkönnyítette a radikális eszmék és mozgalmak kapcsolatát tengereken és szárazföldön egyaránt. Az elítéltek politikai nevelést és tudatosságot vittek magukkal az útjaikon. Például az elítéltek célállomása kulturális változáson ment át a társadalmi gyakorlat és hierarchia, valamint a vallásos ceremóniák átadása révén. A kora újkori

Amerikáktól a XIX. századi dél-afrikai, brazíliai és ausztráliai gyarmatokig a gyűjtők és tudósok igénybe vették a helyi szakértőket, és elfogadták az elítéltek és bennszülöttek segítségét a minták preparálásában növényektől magokig, kőzetmintáktól és kagylóktól a pillangókig és madarakig. Ez azt jelentette, hogy a rabok és a büntető kolóniák beléptek a gyűjtés, kereskedelem és kiállítás körébe, a botanikus kertek munkájába, főleg az angol Kew Gardens-be és a kísérletező mezőgazdálkodás más formáiba.

A tudás formálódásának egy másik eleme volt az új büntetési gondolkodás, amely körbefutott a kormányokon és minisztériumokon. Ezt részben felgyorsították a szakértők értekezletei, a XIX. század harmadik negyedétől pedig a Nemzetközi Büntetésügyi Kongresszus ülései. A hivatalnokok globális utazásokat vállaltak, vizsgálták és összehasonlították a büntető telepeket. Elsősorban Új-Dél-Wales, Van Diemen Földje, Francia Guyana és Új-Kaledónia voltak a célállomásaik. A kormányok jelentéseit lefordították, és megvitatták a javasolt változtatásokat. Az országok egymás módszereit átgondolták, s vagy átvették, vagy elutasították. Az Alexander Maconochie-től származó és Sir Walter Crofton-féle három lépcsős írbüntetésrendszer az egész világon hatott; a jelölési rendszer az ausztráliai gyarmatokon alakult ki, és mindenütt elterjedt. Így maguk az elítéltek és a fegyenctelepek is alakították a büntető igazságszolgáltatás besorolási rendszere kísérleteit. Mi több, az ő részvételük a besorolás formálásában a modern próbára bocsátási rendszer eredetének tekinthető.

A büntetési mobilitás különböző háttérű embereket hozott össze, különböző eredetű, nyelvű, etnikumú és kultúrájú népeket. Így aztán a munkájuk értékén túl az elítéltek széles és hozzáférhető alanyokat jelentettek az orvosi és néprajzi kutatókhoz. Ez a körülmény fontossá tette őket a besorolási (klasz-

szifikációs) rendszer történetében is, különösen a faji ideológia szempontjából. A XIX. század elején az elítélteken koponya-tani, később pedig embertani méréseket végeztek, melyeket felhasználtak Lombroso elgondolásának bizonyítására a bűn „biológiai” alapját illetően. Ennek egyik eleme az volt, hogy az elítélteket holtuk után vizsgálták, amely lehetővé tette a koponya és az agy pontos mérését. Ebből arra jutottak, hogy a bűnözők az elmaradott, „vad” múltban halmozódtak fel, és a fehér európai elítéltek esetében emberi fejlődésről beszéltek. Furcsa, egyetlenlen azonban a kép. A latin-amerikai nemzetek Lombroso gondolkodását követték, másutt, így a brit és francia birodalmakban, valamint az orosz cári birodalomban a hozzászólók inkább azt vallották, hogy a bűn társadalmi tényezőkből fakad, ahogyan Alexandre Lacassagne állította.

Az elítéltek sokfélék voltak, és kutatási célra bármikor rendelkezése állottak, rajtuk tanulmányozták az egészség feltételeit és a betegségeket. Az ausztráliai elítéltek hajóin például a skorbutot vizsgálták. Az Andamán-szigeteken a tisztviselők megfigyelték a dohány és az ópium megvonási tüneteit, kísérleteztek a lepra szimptomáinak javításával és a malária megszüntetésével. Francia Guyanán a sárgaláz és horogféreg-fertőzés ellen küzdöttek. Némelyik helyen egészen részletes orvosi statisztikák készültek. Hasonló módon fejlődtek a társadalomtudomány kutatási módszerei is, kérdőívek, interjúk készültek a büntetési telepeken. Fransk Cazanove egyedülállóan fedte fel a kriminalitás és a nemi vágy kapcsolatát. Felhívta a figyelmet a „kiadatás” kérdésre, amelynek hatására a transzportálás-ellenesség megerősödött. Felmerült az a szempont is, hogy megfelelő stratégia-e büntetési telepekkel, elítéltekkel foglalni el a gyarmatokat. Mint láttuk, Orgéas és Csehov e módszer ellen foglalt állást.

A szerző könyve végén felteszi a kérdést, hogy mi maradt a büntető elszállítások történetéből mára a világban. A XVIII. szá-

zad végére az elítéltek beleilleszkedtek mások munkavégzési folyamatába, nem tartották őket számon elkülönítve. Érdekes, de nem meglepő, hogy Ausztráliában ma is vannak öntudatos elítélt-leszármazottak. A megváltozott társadalmi attitűd azt mutatja, hogy az elítéltek már nem valami „bűnöző osztály”, hanem egy széles társadalmi réteg, és a korábbi stigma elhalványodott. Az elítélt identitása ma része a nemzetépítésnek. Érdekes részleteket is megtudunk a könyvből arról, milyen emléküik él ma a büntető telepekről a helyszínen. Például a Hondurasra deportált brit elítéltek nyelvét, táncát és zenéjét az UNESCO felvette a megfoghatatlan örökség jegyzékébe. Az Andamán-szigeteken átvették a hindu vallást és a kaszt gyakorlatát, és ma az elítéltekre úgy tekintenek, mint dicsőséges „szabadságért küzdő hősökre”. A szerző megjegyzi, hogy ő is ott született.

Számos korábbi büntető telepen még megvannak az infrastruktúra részei, és ma is nyilvántartják ezeket. Például Oroszországban a XIX. századi politikai száműzöttek emlékét őrző múzeumokat építettek. Ausztráliában Új-Dél-Walesen és Tasmanián (korábbi nevén Van Diemen's Land) ma is láthatók az elítéltek örökségeinek helyszínei, melyek az UNESCO világörökségi listáján szintén szerepelnek. Ezek és sok más helyszín ma az elnyomás elleni ellenállás jelképei, egyben a turisták célpontjai. E helyeken az utak, a megtisztított földek, a mezőgazdálkodás, bányászat, a kőfejtők és még sok más mind az elítéltekre emlékeztetnek. Másfelől azonban az elítélteket a máig fennmaradt, megújított börtönökbe viszik. 1938-ban például a braziliai szigeten, Fernando de Noronhán Vargas diktátorsága idején a börtönbe politikai elítélteket zártak. Hasonlóan ma is börtönként működik Brit Guyanán a Mazarumi Prison, Kínában Xinjiand „átnevelő” tábor, és a modern Oroszország büntető rendszere emlékeztet a gulágok rendszerére. Láthattuk,

hogy az elítéltek mobilitása, munkája, életének sokfélesége mélyszélesen alakította az egyetemes történelmet.

Clare Anderson professzor nagyon alapos munkát végzett, az elítéltek sorsát mintegy 500 éven át követte nyomon szerte a világban, számtalan helyszínen, igen sok kibocsátó ország intézkedéseit is bemutatva. Éppen azért, mert nagyon sok adattal dolgozott, az olvasó olykor úgy érzi, a rengeteg büntetési hely, gyarmat, évszám, törvény már-már áttekinthetetlenül zúdul rá. Mindenesetre a könyv az emberi szenvedés története, amelyet ismernünk kell. A rendkívül részletes munkát alátámasztja a 422–429. oldalakon található Függelék, amely a fontosabb büntető telepek helyét, fennállásának idejét tartalmazza; a bő-séges, többnyelvű bibliográfia a 430–474. oldalakon, azután a birodalmi levéltárak mellett a messzi gyarmatok levéltárainak a felsorolása (475–482. oldal) további elmélyüléshez nyújt segítséget. A kötet név- és tárgymutatóval zárul.

Clare Anderson: *Convicts – A Global History* (Az elítéltek globális története). Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom. 2022. 493 o.

Fodor Mihályné–Reszler Gábor

Búr ólomkatonák az orosz gyerekek polcain. A búr háború az orosz gyerekek és serdülők szem- szögéből

„Szerettem a búrokat és utáltam az angolokat. Hogy miért? Fogalmam sincs. A legvalószínűbb oka ennek az lehet, hogy a búrok egyszerű, dolgos, szegény emberek voltak, akik szerették afrikai hazájukat, Transvaalt.” Az idézett sorokat *Valentyin Katajev* szovjet író vetette papírra, aki még a búr köztársaságok és a Brit Birodalom közötti 1899 és 1902 közt, Afrika déli részén dúló háború vége után több évtizeddel is élénken emlékezett arra, hogy a dél-afrikai hadiesemények mennyire áthatották a gyermekkorának egy szeletét. Egy másik szovjet szerző, a Sztálin-díjjal kitüntetett *Valentyin Kosztilev* nagyon hasonló módon gondolt vissza arra, hogy gyermekként milyen hatást gyakorolt rá a búrok és a britek küzdelme: „Nagyon fiatal voltam, amikor kitört az angol-búr háború [...] Ötven év telt el azóta. Mégis emlékszem, hogy a világon minden ember fel volt háborodva a rablóháború miatt, amit az angolok indítottak a békés parasztország, Transvaal ellen.” *Borisz Gorelik* jelen recenzió tárgyául szolgáló tanulmányának fókuszában álló legfontosabb kérdés az, hogy egy semleges ország (az Orosz Birodalom) gyermekei milyen módon értelmeztek egy olyan háborút, amelyben hazájuk nem vesz részt, illetve a harccal, csatákkal, a résztvevő felekkel kapcsolatos narratíváikat milyen tényezők befolyásolhatták. A téma az elmúlt évek háborús konfliktusai által teremtett szomorú aktualitások mellett más szempontokból nézve is

releváns. Az európaiaknak az a nemzedéke, amely megélt két világháborút, a bűrok és a britek összecsapása kapcsán találkozott először a háborúval, neutrális országokban élve, ekkor még leginkább csupán médiaélményként. A tömegek mellett a XX. század meghatározó politikusai, katonái, vagy művészei (lásd az idézett írókat) számára gyermekként a búr háború volt a jelenükben zajló első fegyveres konfliktus, amelynek eseményeit ráadásul követhették.

Borisz Gorelik az Orosz Tudományos Akadémia munkatársa, fő kutatási területe az orosz–dél-afrikai kapcsolattörténet. Az ebben a recenzióban ismertetett tanulmány jól illeszkedik Gorelik eddigi munkásságába. A szerző többek közt vizsgálta már a XIX. század végi orosz zsidók Afrika déli részére történő migrációját, és kutatta a befolyásos Swellengrebel-család példáján keresztül a transzkontinentális vándorlást és a társadalmi mobilizációt, a Holland Kelet-indiai Társaság által uralt koraújkori Fokföld és Oroszország relációjában. Szerkesztésében (és bevezető tanulmányával kísérve) jelentek meg 2022-ben egy kötetbe összegyűjtve, a búr háború egyik orosz résztvevőjének, Jevgenyij Avgusztusznak dél-afrikai témájú írásai. A könyv a dél-afrikai konfliktus külföldi önkénteseivel kapcsolatos fontos forráskiadás (Boris Goreliked.: *A Russian on Commando: The Boer War Experiences of Yevgeny Avgustus*. Johannesburg: Jonathan Ball Publishers. 2022. 270 o.). Mindezek mellett Gorelik tollából született a közelmúltban a rooibos tea történetét bemutató tanulmány is, jól mutatva azt a széles tematikai spektrumot, amelyet a szerző publikációi és kutatásai lefednek.

A jelen recenzió középpontjában álló tanulmány megírása során Gorelik célja azoknak a faktoroknak az azonosítása és elemzése volt, amelyek a századfordulós Orosz Birodalomban élő gyerekek és fiatalok búr háborúval kapcsolatos percepcióit

a leginkább alakították. Ebből a célkitűzésből eredően a kutatás elsődleges forrásait a gyereknaplók, memoárok mellett a kortárs, oroszul elérhető gyermek- és ifjúsági irodalom képezte. Az utóbbi azért is fontos, mert mivel Oroszország nem vett részt az afrikai gyarmatokért folytatott versenyfutásban, így az orosz társadalom túlnyomó többségének a XIX. század végén nem volt közvetlen tapasztalata vagy kapcsolata a búr köztársaságokkal, Afrika déli részével. (Kivételt képez az a 20–30 ezer, főleg zsidó vallású migráns, akik leginkább a mai Litvánia területéről vándoroltak a régióba.) Mindezekből eredően az oroszok számára, szinte a teljes évszázad alatt, Afrika egyfajta távoli, nehezen megközelíthető, de csodákkal teli vidék volt. Az oroszokban a búrokkal és az általuk lakott régióval (illetve a kontinenssel általánosságban) kapcsolatban kialakult romantikus kép megformálásában Gorelik szerint a dél-afrikai hadiesemények kezdetéig az elsődleges szerepet nyugati, főleg brit és francia szerzők, mint például *Thomas Mayne Reid*, vagy *H. Rider Haggard* kalandregényei játszották.

1899 ősze, a Brit Birodalom és a búr köztársaságok közti háború kirobbanása a tanulmányban vizsgált kérdéskör kapcsán megkerülhetetlenül fontos mérföldkő. A búr háború betör az orosz hétköznapi életbe, első körben, hasonlóan más európai országokhoz, híreken, tudósításokon, harctéri fotókon és rengeteg illusztráción keresztül. Moszkvában filmeket vetítettek, amelyekben a szereplők eljátszották a dél-afrikai harcokat, de volt példa idomított állatokkal előadott búr háborúra is. A majmok és disznók részvételével lezajlott küzdelemben, az előbbieket a búrokat, az utóbbiakat a briteket alakították. A szereposztás természetesen a rendezők háborúval kapcsolatos állásfoglalásaként értelmezendő. A búr háború körül kialakult fokozott érdeklődés nem csupán a felnőtteket, hanem a gyermekeket és serdülőket is jellemezte. A bálokban a gyerekek gyakran búroknak öltöztek, és szabadidejükben az orosz

történelem hősei helyett a két dél-afrikai köztársaság harcosait és vezetőit, mint például a Transvaalt irányító Paul Kruger elnököt ábrázoló képeket rajzolgattak. Az orosz ifjúsági magazinok igyekeztek az ebben rejlő piaci lehetőségeket kiaknázni. A régióval és a búrok-britek közt zajló küzdelemmel kapcsolatos tartalmak megjelenítésével ráadásul tovább gerjesztették ezt a jelenséget. Ezekben az írásokban a Thomas Mayne Reid fémjelezte romantikus világ szereplői, a vadászok és a kalandvagyó utazók átadták helyüket a hősiesen küzdő búr parasztoknak. A dél-afrikai heroszok grafikák formájában a könyvek borítóján és az említett folyóiratok lapjain is megjelentek. Gorelik közülük többet elhelyezett a tanulmányban.

A tanulmány egyik fontos erénye, hogy az olvasót szisztematikusan vezeti végig azokon a műveken, amelyek leginkább befolyásolhatták a századforduló orosz gyerekeinek és serdülőinek Afrika déli részével és a búr háborúval kapcsolatos képét és álláspontját. Ezek közé tartozik *Louis Boussenard* francia író *Le Capitaine Casse-Cou* (angolul: *Captain Daredevil*) c. regénye, amelynek főhőse, egy tizenéves francia fiú barátaival együtt Dél-Afrikába utazik és csatlakozik a gerilla módon harcoló búrokhoz. *August Niemann* német szerző *Pieter Maritz, der Buernsohn von Transvaal* (Pieter Maritz, a Young Boer from Transvaal), vagy a szintén német *Kurt Wildenstein, Dolf der Burenland* (Dolf the Boer Hero) könyveinek főhősei ugyancsak kamaszok, fiatalok. A hamburgi Dolf kevéssel a háború kirobbanása előtt érkezik meg Transvaalba, ahol a hadműveletek megindulása után nem sokkal beállt a búrok soraiban harcoló német önkéntesekhez és hősiesen küzdött az ellenséggel. Gorelik kutatása arra is kitért, hogy ezek a művek milyen módon érthették el az orosz olvasókat. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy Boussenard művének orosz fordítása magazinokban jelent meg, de lengyel nyelvű kiadás is napvilágot látott. A

Pieter Maritz minden nagyobb könyvesboltban megvásárolható volt. Mindezek jól illusztrálják a búr háborúval kapcsolatos tartalmak iránt megnövekedett igényt az orosz ifjúság körében.

Az adományozás, a köztársaságok ügye iránti szimpátia kifejezésének kontinensszerte megfigyelhető módja volt. (A búrok maguk is indítottak ilyen akciókat, amelyek anyagi támogatás szerzése mellett a háborúval kapcsolatos saját narratívájuk terjesztésének eszközeül szolgáltak). A dél-afrikai ügynökök mellett, természetesen a különböző európai országokban létrejött búrbarát körök is szerveztek gyűjtést. Oroszország sem volt kivétel, ahol viszont ennek kapcsán vita bontakozott ki, amelynek fókuszában a gyermekek álltak. A kormánypárti lapok bíztatták olvasóikat, hogy küldjenek adományokat a búroknak, amit a liberálisok kritikával illettek. A tanulmányban bemutatott érvelésük szerint, a felnőtteknek nem lenne szabad a gyerekeket adománygyűjtés céljából manipulálni.

A búr háború és a semleges országok közti viszony egyik legizgalmasabb aspektusa, az ezekből az államokból származó önkéntesek búrokhoz való csatlakozása. A köztársaságokért a testi épségüket, sőt az életüket kockáztató külföldiek dél-afrikai tevékenységét nagy médiaérdeklődés övezte. A pár sorral fentebb ismertetett művek tükrében nem meglepő, hogy sok orosz gyerek és kamasz fantáziálhatott arról, hogy például a hamburgi Dolfhoz hasonlóan útra kel és beáll a búr harcosok közé. Több tucatnyian el is indultak, de egy serdülőnek sem sikerült túl messzire jutnia, a rendőrség egy-két napon belül hazavitte az otthonról a dél-afrikai harctérre szökni vágyókat. Gorelik megvizsgálta ezeknek a lelkes fiataloknak a társadalmi hátterét. Túlnyomó többségük az Orosz Birodalom európai részének urbánus közegeiből származott. Ugyan a gyerekeket és a kiskamaszokat a rendőrség visszafordította, de a tízes éveik végén járó fiatal oroszok viszont eljutottak a búr erőkig.

A tanulmány összeveti a felnőtt és a gyerek orosz búrbarátok motivációit, és rámutat arra, hogy a két kör köztársaságok iránti szimpátiája eltérő gyökerekből táplálkozott. Az előbbieket búrokkal kapcsolatos rokonszenve mögött állhatott politikai ideológia. Az imperialistákat például az anglofóbia tolhatta a nagy rivális, a britek ellen harcoló búrok oldalára. Velük szemben az antiimperialisták a kis nemzet birodalmi törekvések elleni küzdelmét látták bele ebbe a háborúba. A gyerekek és a serdülők esetében a búrok iránti rajongás hátterében Gorelik a nacionalizmus, vagy az imperializmuskritika helyett a háborút a jó és a rossz küzdelmeként ábrázoló ifjúsági irodalmi művek hatását azonosítja. Ezek, az orosz gyerekek polcain a búr ólomkatonák mellé bekerülő könyvek és a magazinokban megjelenő dél-afrikai tematikájú írások alapján lesz népszerű a fiatalság körében az a narratíva, amelyben a köztársaságok, bár erőiket tekintve gyengébbek, morálisan a britek felé emelkednek.

A tanulmányban bemutatott számos adat magyar aspektusból is releváns és érdekes. A búrok iránti orosz szimpátia Gorelik által vizsgált megnyilvánulási formái, rítusai közül többnek ismerjük hazai analógiáit. Nemcsak az orosz gyerekek játszottak búr háborúsdit, hanem például *Kosztolányi Dezső* *Öreg pap* c. novellája alapján egyes magyar tantermek az órák közti szünetekben dél-afrikai csataterékké váltak. Orosz társaikhoz hasonlóan a magyar serdülők is álmodoztak arról, hogy Afrika déli részére utaznak, hogy csatlakozhassanak a búr harcosokhoz, hasonlóan Kurt Wildenstein regényének főhőséhez, akinek kalandjait 1900-ban már lehetett magyarul olvasni. A mű *Földes Géza* átdolgozásában A búrok magyar vitéze: egy magyar fiú kalandos története címmel jelent meg.

A búr háború számos szempontból a világ egyik első közös globális háborús élményeként is értelmezhető. Ezt alátámasztják Gorelik kutatásai. A búrok a századforduló orosz gyereke-

inek és serdülőinek hőseivé váltak. Ebben oroszlánrésze volt azoknak, a jellemzően nem orosz szerzők által írt könyveknek, ifjúsági regényeknek, amelyeket kontinensszerte olvastak a fiatalok. Az a generáció, amely a XX. században két világháborút is megélt, a háborúval kapcsolatos első élményeit a századfordulón, a tanulmányban bemutatott műveken és módokon keresztül szerezte meg. Ennek a jelenségnek az orosz aspektusait kelendő alapossággal, érdekes forrásszemelvényekkel és képekkel illusztrálva mutatja be Borisz Gorelik: *Russian Children and Adolescents in Pro-Boer Movements during the South African War* c. tanulmánya.

Boris Gorelik: Russian Children and Adolescents in Pro-Boer Movements during the South African War (Orosz gyerekek és serdülők a búrokért folyó mozgalmakban a dél-afrikai háború idején). *South African Journal of Cultural History*. Vol. 37, No. 1, 2023. 23-48. o.

Szabó-Zsoldos Gábor

Goebbels mint kormányfő

„Az irodalomban, a magas színvonalúban, sőt olykor még a tudományos szakirodalomban is a Führer diktatúráját követő entitást 'Dönitz-kormánynak' nevezik, noha valójában inkább a 'Goebbels-kormány' elnevezés illene rá.” Ez az alaptézise *Giovanni Mari A Goebbels-kormány. Harminc órányi halál és hazugság (Il governo Goebbels. Trenta ore di morte e menzogne)* című könyvének (14. o.), mely lényegében a folytatása a szerző *Propaganda a mélyben. Goebbels és a bunkerlap* című, általunk a *Klió* 2023/3. számában ismertetett munkájának. Több mint kétszáz oldal harminc óráról? Nos, bizonyos történelmi helyzetekben az órák jelentősége napokéval, hetekével, hónapokéval, sőt talán esztendőkével ér fel. Ilyen volt a Harmadik Birodalom berlini végjátéka.

„1945. április 29-én hajnali 4 órakor az Új Kancellária alatti bunkerébe zárva, a Vörös Hadsereg által feldúlt Berlinben Adolf Hitler aláírta politikai végrendeletét.” (11. o.), melyben öngyilkossága előtt egy nappal „a Reich elnökének és a fegyveres erők főparancsnokának Karl Dönitz főadmirálist” nevezte ki, „a Reich kancellárjának pedig Joseph Goebbelst” (12. o.). Hitler tehát „kettéosztotta tisztségeit és két utódot nevezett meg” (171. o.). Ám „Dönitzet szándékosan későn értesítették Hitler haláláról és a bunkerbeli eseményekről, következésképpen nem gyakorolhatta (valódi vagy fiktív) hatalmát május 2-ig” (14. o.). Ebben az időszakban „Goebbels, a propagandaminiszter, Berlin Gauleitere, a náci narratíva fáradhatatlan és hazug kiagyaloja,

a nyilvános könyvégetések kitalálója és a zsidók és bolsevikok megtestesítette elképzelt ellenséggel szembeni totális háború teoretikusa” (13. o.) gyakorolta a főhatalmat. Hatalmat? „Egy zsebkendő nagyságú terület fölött” (uo.)? Elvileg – és gyakorlatilag – a náci birodalomnak még maradtak területei Észak- és Dél-Németországban, Észak-Itáliában, Ausztriában, Csehországban, Hollandiában, Norvégiában (19–21. o.), és „több mint hárommillió (! – M. I.) katonája” (36. o.). Csakhogy a döntő hadszíntéren, Berlinben kevesebb mint százezer német védő nézett szembe ötször annyi, közel félmillió szovjet támadóval (26. o.). Az elesettek száma, aránya bizonytalan: a szovjetekét ötven- és százezer, a németekét száz- és százhuszonötezer közé teszik, amihez hozzáadandó negyvenöt-, sőt egyesek szerint százezer német civil halott (26–27. o.). „A két leghevesebb csatanap április 29. és 30. volt, Hitler végrendeletének és öngyilkosságának két napja, amikor már minden ellenállás képtelenség volt.” (31. o.) „A világháborúban elesett német katonák csaknem fele a háború utolsó évében lelte halálát.” (46. o.)

Ilyen körülmények közepette Goebbels tárgyalási kísérletei (Hans Krebs tábornok révén) semmit sem értek el (62–118. o.), leszámítva azt, hogy Goebbels még a legádázabb antikommunista, az „ázsiai hordáknak” a végsőkig ellenálló „hős” önmaga kreálta nimbuszától is megfosztotta magát (70–71. o.): a biztos győztesek ragaszkodtak a „feltétel nélküli megadáshoz” az általuk el nem ismert „úgynevezett új kormány” részéről (93., 97. o.). Helmut Weidling tábornok, Berlin védelmének parancsnoka Goebbels szemébe merte mondani: „Miniszter Úr, Ön komolyan gondolja, hogy Oroszország tárgyalni fog egy olyan kormánnyal, melyben Ön, a nemzetiszocializmus fő képviselője, a kancellári tisztséget tölti be?” (82. o.) Ami jól mutatja Hitler és „utódja” hatalmának különbségét: ki mert volna hasonló kérdést szegezni Hitlernek?

A fentieknek megfelelően alakult a végdráma főszereplőinek sorsa. Goebbels nem kapitulált (108., 114., 116. o.), ehelyett kiirtotta családját, „hat kedves és ártatlan, engedelmes és eleven” kisgyermekét (62. o.), és feleségével együtt öngyilkos lett, akárcsak Hitler (136–142. o.), miután halálra ítélt minden „dezertőrt, árulót, menekülőt, defetistát, lógóst” (117. o.). Dönitz, barátjával, Albert Speerrel és Weidlinggel összhangban, végül megadásra kényszerült (157–167. o.). Túl későn.

Monográfiája utolsó, harmadik részében Mari „az utódlás és hatalomátadás alkotmányosságát”, valamint „a kapitulációk legalitását” vizsgálja (169–197. o.), kissé skolasztikusan, hisz ő maga mutat rá „az egész nemzetiszocialista rezsim abszolúte törvénytelen” voltára (196. o.). Sokkal érdekesebb az az egész művön végigvonuló kérdés: miért éppen Goebbels és Dönitz lettek Hitler kijelölt örökösei? Hiszen korábban a Führer Hermann Göringet nevezte meg utódjaként, csakhogy ő „áruló” lett, mivel komolyan vette „második ember” szerepét, és a bunkermélybe temetkezett Hitlernek (sajátos „naivitással”) még életében örökébe lépett volna; Himmler pedig, a „hűséges Heinrich”, még megbocsáthatatlanabb bűnt követett el, tárgyalást próbálván kezdeményezni az angolszászokkal, akárcsak jóval korábban Rudolf Hess „bajtárs” (49–59., 178–185. o.). Hitler választása azért esett Dönitzre, mert nem kötődött oly látványosan „a Reich náci jellegéhez” (53. o.), jóllehet ő is „hithű náci volt” (122. o.), és május 1-jén Hitler „hősi halálát” (hamisan) bejelentvén, „totális és radikális háborúra biztatott, mint keresztesháborúra a ’mongol kommunizmus’ ellen” (146. o.). Azonban a fanatikus hazugságyáros Goebbels és a népi-irtó, tömeggyilkos Himmler még neki sem kellett.

Giovanni Mari: *Il governo Goebbels. Trenta ore di morte e menzogne* (A Goebbels-kormány. Harminc órányi halál és hazugság), Lindau, Torino, 2023, 219 o.

Az elhallgattatott nemzetek hangja a globális hidegháborúban – Az Európai Rab Nemzetek Gyűlése, 1954–1972

Kelet-Közép-Európán belül a lengyel tudományosság sok szempontból élen jár a diaszpóra-kutatás terén, és ezen a tudományterületen az itt ismertetett könyv írója, *Anna Mazurkiewicz* a Gdanski Egyetemről, az egyik legismertebb kutató. A nyelvi nehézségek miatt, valamint számos egyéb okból kifolyólag, a kelet-közép európai népek diaszpórájának vizsgálata során általában kizárólag egy bizonyos népcsoportra koncentrálnak, azonban a Mazurkiewicz által írt *Az elhallgatott nemzetek hangja a globális hidegháborúban* túllép ezeken az akadályokon. Az Európai Rab Nemzetek Gyűlésének (Assembly of Captive European Nations, ACEN) történetének bemutatásával Mazurkiewicz jelentős módon járul hozzá a diaszpóra-kutatáshoz. Az ACEN egy amerikai székhelyű nemzetközi szervezet volt, ami a fentebb említett régióból származó nemzetekből származó politikai emigránsok közös politikai ambícióinak adott teret a hidegháborús időszakban.

Könyvében Mazurkiewicz tudatosan és következetesen a „Kelet-Közép Európa” kifejezést használja a földrajzi szempontból Németország és Oroszország között elhelyezkedő területre, amely a jaltai konferencia és a második világháború vége után a szovjet tömb részévé vált. Tudomásul veszi, hogy abban az időszakban, amikor az ACEN aktívan működött, a nyugati politikusok, újságírók, és diplomaták általában „Kelet-Európa”

néven utaltak a régióra, de hangsúlyozza, hogy ez „mesterséges és ideiglenes kreatúra” volt, aminek a létezését az onnan érkező politikai emigránsok folyamatosan megkérdőjelezték (18. o.). Az ACEN munkájában részt vevő politikai emigránsok magukra mindig a közép-európai országok képviselőiként hivatkoztak.

Az ACEN kilenc kelet-közép-európai ország (Albánia, Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, és Románia) emigráns politikusainak tíz bizottságából álló ernyőszervezet volt, amit 1954 és 1972 között az amerikai kormányzat a Szabad Európa Bizottságon (Free Europe Committee, FEC) keresztül finanszírozott és támogatott. Az FEC az Amerikai Egyesült Államokban és máshol a Nyugaton élő, Kelet-Közép-Európából származó embereket (és szervezeteiket) három, egymástól elkülönített kategóriába sorolta be. A „politikai emigránsok” (angolul a száműzött, exile szóval hivatkoztak rájuk) eredeti származási országuk demokratikus politikai elitjét képviselték, megtartották eredeti állampolgárságukat, és aktívan részt vettek a hazájuk felszabadításáért vívott küzdelemben. Az „emigránsok” (émigrés) társadalmi szempontból jól beilleszkedtek a befogadó országba, megszerzték annak állampolgárságát is, valamint sikeresek voltak a saját szakmai területükön, de továbbra is érdeklődtek szülőhazájuk sorsa iránt. Végül a nemzetiségiek (ethnics) a befogadó ország egyszerű állampolgárai voltak, első vagy második generációs bevándorlók, akik megőrizték érzelmi és kulturális kötődésüket az anyaországukhoz (3-4. o.). Az ACEN az első csoportba tartozók szervezete volt, olyan, száműzetésben élő politikai vezetők voltak a tagjai, akik eredeti hazájukban magas pozíciót töltöttek be (politikuskok, diplomaták stb.). A politikai emigránsok általában az 1940-es évek második felében, az országaikban történő kommunista hatalomátvétel következtében

kényszerültek hazájuk elhagyására. Megérkezésük után folytatni kívánták politikai tevékenységüket, abban a lassan csökkenő reményben, hogy egyszer majd visszatérhetnek. Miután felismerték, hogy az Egyesült Államokban való tartózkodásuk hosszabb lesz, hazájuk jövőbeni felszabadulására készültek, valamint az esetleges felszabadulást követő időszakra, emellett az aktuális eseményekre összpontosítottak, igyekeztek a kelet-közép európai régiót a nemzetközi kapcsolatok napirendjén tartani (22–23. o.).

Az első fejezet bemutatja a szervezet megalakulását, felépítését és tagjait, a nemzeti bizottságok által kiválasztott nemzeti küldöttségek felépítését és tagságát, az általuk végzett munkát, valamint az ACEN helyét az Egyesült Államokban a hidegháború alatt kialakult intézményi struktúrában. Az ACEN-t a FEC finanszírozta, de hivatalosan nem a FEC szervezete volt, és szervezetenként nem tartozott alá. A FEC-et a CIA 1949-ben a politikai hadviselés eszközeként alapította, és ugyan a FEC munkát adott egyes emigránsoknak, és a kommunizmussal szembeni ellenállás szimbólumaként használta őket (52. o.), de összességében „nem Európát, hanem az USA politikáját képviselte” (26. o.). Ezzel szemben az ACEN „a kelet-közép-európai nemzetek kommunista képviselőinek alternatívájaként kívánt megjelenni a szabad világban” (29. o.), és a nemzetközi helyzetet követve, azt a fogságban lévő nemzetek szemszögéből értelmezve és a nyugati közönséggel megosztva szándékozott tájékoztatást nyújtani a régióról. A nemzeti küldöttségek tagjai között voltak korábbi parlamenti képviselők, kabinettagok, sőt miniszterelnökök és vallási vezetők is. Magyar szempontból fontos megemlíteni, hogy Nagy Ferenc korábbi magyar miniszterelnök fontos szerepet játszott a szervezetben, 1961-62-ben annak elnöki posztját is betöltötte.

Az ACEN és a FEC közötti kapcsolat nem volt mindig tö-

kéletes, de az ACEN sok szempontból a FEC-re volt utalva – amikor a FEC jóváhagyása nélkül próbáltak kapcsolatba lépni az amerikai elnöki adminisztrációval, nem jártak sikerrel. Az ACEN platformként szolgált az amerikai kormány számára, hogy kapcsolatot tartson az emigránsokkal, valamint pénzügyi támogatást nyújtson nekik, de mindig „távol tartották őket a Fehér Háztól” (44. o.). Mazurkiewicz ugyanakkor azt állítja, hogy nem az amerikai pénz volt „az egyetlen egyesítő erő” a szervezet mögött, amely még 1972 után is folytatta működését, pedig akkor már nem kaptak több anyagi támogatást az FEC-től. A különböző nemzetiségek közötti nyilvánvaló feszültségek ellenére közös volt a céljuk: mindannyian érdekeltek voltak hazájuk szuverenitásának helyreállításában és a szovjet csapatok kivonásában (51. o.). Az ACEN közvetlenül nem avatkozott be az amerikai pártpolitikába, de kapcsolatot tartott fenn különféle, hozzájuk barátságosan viszonyuló nemzetiségi szervezetekkel, mint például a Közép- és Kelet-európai származású Amerikaiak Konferenciája (Conference of Americans of Central and Eastern European Descent) és a Rab Nemzetek Amerikai Barátai (American Friends of the Captive Nations), amelyek viszont valóban megpróbálták befolyásolni az Egyesült Államok hazájukkal szemben folytatott politikáját (88. o.).

Ugyanakkor az ACEN tevékenységének középpontjában nem a belföldi, hanem a nemzetközi kérdések álltak; azt remélték, hogy fel tudják hívni a figyelmet Kelet-Közép-Európa helyzetére, és nyomást tudnak gyakorolni a szovjetekre. Ez egybeesett az amerikaiak céljaival is, akik a szervezetet a „globális politikai hadviselés” (99. o.) eszközeként kívánták felhasználni. Mazurkiewicz az ezt követő fejezetekben sorra veszi azokat a különböző területeket, ahol az ACEN a globális szintén belül tevékenykedett. A fejezetek mindegyike egy-egy, az ACEN tevékenységének középpontjában álló központi

téma köré szerveződik, de mivel a szervezet tevékenységének fókusza idővel változott, ez a tematikus felosztás bizonyos szempontból követi az események időrendi sorrendjét is.

A 2. fejezet az ACEN nyugat-európai tevékenységét mutatja be, főként az Európa Tanács munkájával kapcsolatban. Az ACEN emigráns vezetői az európai integráció hívei voltak, abban a reményben, hogy egy napon, szabadon választott kormányok vezetése alatt, hazájuk szintén e közösség tagjává válhat. Az 1950-es évek végén az ACEN külön kihelyezett üléseket szervezett Strasbourgan, az Európa Tanács üléseivel egy időben. Azonban az 1960-as évekre az enyhülés folyamatának következtében a hidegháború jellege megváltozott, a globális konfliktusban egyre kevesebb hangsúlyt kapott Európa, és az FEC úgy döntött, hogy csökkenti az ilyen jellegű tevékenység finanszírozását, ugyanis át akarta irányítani az ACEN aktivitásának fókuszát a harmadik világ felé. A fellépő nézeteltérések következtében az ACEN megszűnt „politikailag hasznos eszköz” lenni az amerikaiak számára, akik ebben a kontextusban elsősorban arra használták a szervezetet, hogy a nyugat-európaiakat a kontinens másik felének sorsára emlékeztetve növeljék az antikommunizmust és az európai amerikai jelenlét támogatását (120. o.).

A harmadik és negyedik fejezet azt mutatja be, hogy az ACEN hogyan reagált az 1956-os lengyelországi és magyarországi eseményekre, és hogyan próbálta azokat felhasználni céljai előmozdítására. A harmadik fejezet az 1956 nyarán Poznańban kitört lázadásról szól, és arról, hogy az emigránsok hogyan használták fel a rendelkezésükre álló minden eszközt, hogy felhívják rá a figyelmet, beleértve az ENSZ megkeresését. Az ENSZ-ben ugyan Lengyelország nem került olyan mértékben a viták középpontjába, mint remélték (146. o.), de az ACEN-nek sikerült felhívnia magára a média figyelmét, ami

olyan tapasztalat volt, amely később, még ugyanabban az évben, a 4. fejezetben tárgyalt magyarországi forradalom idején is jó szolgálatot tett nekik. A 4. fejezetben a szervezet magyar forradalommal kapcsolatos tevékenységével párhuzamosan Mazurkiewicz az ENSZ és a néha „kis ENSZ”-ként (147. o.) is emlegetett ACEN közötti kapcsolatot vizsgálja. Bár az ENSZ választ a magyarországi eseményekre „megkésettnek és elégtelennek” (171. o.) ítélték, a magyar kérdés még hat évig az ENSZ napirendjén maradt. Ez idő alatt az ACEN továbbra is tájékoztatta az ENSZ küldötteit a magyarországi helyzetről, beleértve a hatkötetes Hungary Under Soviet Rule (Magyarország a szovjet uralom alatt) című könyvsorozatot, amely az ACEN legfontosabb kiadványa volt, és amelyet számos magyar emigráns szervezettel együttműködve készítettek.

Az 5. fejezet az ACEN amerikai Kongresszusban kifejtett lobbitevékenységének hatását elemzi. Mazurkiewicz alaposan megvizsgálja a korabeli kongresszusi jegyzőkönyveket, különös tekintettel a „rab nemzetek hetére”, amelyet minden évben azért szerveztek, hogy felhívják a figyelmet a kommunizmus alatt élő népek sanyarú helyzetére. Ahogy a hidegháború hangsúlya eltolódott Európáról, úgy követte ezt az ACEN tevékenységének fókusza is. A 6. fejezet az ACEN és az Ázsiai Népek Kommunistaellenes Ligája (Asian Peoples Anti-Communist League, APACL) közötti kapcsolatot tárgyalja. A két szervezet közötti jelentős különbség az volt, hogy az APACL élvezte a saját nemzeti kormányaik (a Kínai Köztársaság, Dél-Korea és Dél-Vietnam) támogatását (217. o.), így az APACL finanszírozása nem kizárólag az amerikai kormánytól függött. Az ACEN és az APACL gyakran működött együtt különböző, az anti-kommunizmussal kapcsolatos kérdésekben, eseményekben. Latin-Amerika volt a másik terület, ahol az ACEN aktív volt, általában az ezekben az országokban élő kelet-közép-európai

etnikai közösségek segítségét igénybe véve. Itt az ACEN legfontosabb célja az volt, hogy a latin-amerikai értelmiségieket lebeszélje a kommunizmusról, amiben a kelet-közép-európaiak nagy segítséget nyújthattak azzal, hogy történeteket osztottak meg arról, hogy mit jelentett a kommunizmus a gyakorlatban (242. o.). Mazurkiewicz arra a következtetésre jut, hogy bár ezeknek a programoknak sikerült felhívniuk a figyelmet a kelet-közép-európai régió sorsára Latin-Amerikában, a legtöbb latin-amerikai nem kapcsolta ezt össze saját hazája politikai helyzetével (289. o.).

A 8. fejezet az ACEN és a FEC közötti kapcsolatáról szól. Míg kezdetben, az 1950-es években, a FEC hasznosként ítélte meg az ACEN tevékenységét, a helyzet a hidegháború hangsúlyának eltolódásával megváltozott. 1963-ban a CIA már úgy vélte, hogy az ACEN „elsősorban Nyugaton hasznos, mert Kelet-Európa tekintetében a múltat képviseli” (294. o.) – egy olyan múltat, amelybe valószínűleg nincs visszatérés. Eközben az ACEN tagjai közül sokan megöregedtek, és a régióval kapcsolatos amerikai politika jelentős változásokon ment keresztül. Az enyhülési folyamat beköszöntével a kelet-közép-európai nemzetek sorsára való állandó emlékeztetés egyre kényelmetlenebbé vált. Végül az 1960-as évek közepére a FEC és az emigránsok céljai jelentős mértékben eltávolodtak egymástól (303. o.). A FEC csökkentette az ACEN költségvetését, ami ellenállásba ütközött az emigráns politikusok részéről, akik úgy vélték, hogy az ACEN „nem válhat a FEC vazallusává” (311. o.). Eközben magát az ACEN-t is belső konfliktusok gyötörték, ráadásul olyan információk kerültek nyilvánosságra, amelyekből kiderült, hogy a CIA finanszírozza a FEC-et. Végül 1972-ben a FEC megszüntette az ACEN támogatását.

A 9. fejezetben Mazurkiewicz az ACEN természetét és jelentőségét fejtegeti. A szervezet különböző emberek számára

különböző dolgokat jelentett: az emigráns politikusok fóruma volt, egy lobbicsoport, amely az amerikai Kongresszus befolyásolásán dolgozott, hogy olyan törvényeket fogadjanak el, amelyek a rab nemzetek javát szolgálják, a CIA számára pedig a politikai hadviselés eszköze volt. Hozzájárult a nemzeti politikai hagyományok megőrzéséhez, biztonságos menedéket nyújtott a kelet-közép európai politikai eliteknek, precedenst teremtett a regionális együttműködésre, a régióval kapcsolatos kutatások és információk központjaként szolgált, és a kommunista rezsimeket gyengítette az emigráns ellenzék fenntartásával (328–329. o.).

A 10. fejezetben Mazurkiewicz bemutatja, hogyan jutott a nyilvánosság elé a CIA és a FEC közötti kapcsolat, hogyan hatott ez az ACEN-re, és hogyan vezetett ez végül a szervezet pénzügyi támogatásának megszűnéséhez. Az ACEN ezen események után is folytatta működését, bár nagyon alacsony költségvetéssel és sokkal kisebb intenzitással. Végül az ACEN egyes tagjai a kommunizmus bukása után még hazájukba is visszatérhettek – mint például Varga Béla, emigráns politikus, aki 1946–47-es magyar Nemzetgyűlés elnöke volt, majd beszédet mondott az 1990-es, szabadon választott Országgyűlés alakuló ülésén is (339–340. o.).

A fent bemutatott fejezeteken kívül a könyv számos mellékletet tartalmaz, amelyek hasznosak lehetnek a jövőbeli kutatók számára. Tartalmazza az „+ACEN alapszabályát és eljárási szabályzatát” (343–357. o.), valamint az ACEN küldötteinek listáját 1954 és 1971 között (feltüntetve nemzeti bizottságukat, társszervezetüket, aktív éveiket, és ACEN bizottsági tagságuk számát), az ACEN külföldi képviseleteinek listáját és az ACEN kiadványainak listáját. Tartalmaz továbbá egy jegyzéket a szövegben előforduló nevekről, a gyakran használt kifejezésekről és intézményekről. Az *Voice of the Silenced Peoples in the*

Global Cold War rendkívül alapos kutatás eredménye, számos ország több mint 30 levéltárából származó anyagon alapul.

Összességében a *Voice of the Silenced Peoples in the Global Cold War* című könyvében Mazurkiewicz a hidegháború egy fontos, de gyakran figyelmen kívül hagyott aspektusára világít rá – a száműzöttek és emigránsok szerepére és befolyására, és fókuszba helyezi tevékenységüket. Ezek az emberek a hidegháborús küzdelem aktív résztvevőinek tekintették magukat, és jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy felhívják a figyelmet hazájuk nyomorúságos helyzetére, tájékoztassák a nyugati közönséget és a döntéshozókat, és a kommunizmus alóli felszabadulásért dolgozzanak. A könyv fontos forrás lehet a hidegháború történései, valamint az Egyesült Államokban élő kelet-közép-európai közösség iránt érdeklődő kutatók számára, hiszen jó példája az ebből a régióból származó emberek többnemzeti-ségű együttműködésének.

Anna Mazurkiewicz, *Voice of the Silenced Peoples in the Global Cold War – The Assembly of Captive European Nations, 1954-1972*. (Az elhallgattatott nemzetek hangja a globális hidegháborúban – Az Európai Rab Nemzetek Gyűlése, 1954–1972), Berlin/Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2021. 448 o. ISBN 978-3-11-065705-0

Balogh Máté Gergely

Ronald Reagan világa

Ronald Reagan elnöksége (1981–1989) a második világháború utáni időszak egyik legünnepeltebb politikai időszakaként van számon tartva az Amerikai Egyesült Államok történetében. Noha ez némileg meglepő lehet, érdemes belegondolni, hogy milyen helyzetben volt az USA, amikor Reagan a Fehér Házba költözött 1981 januárjában, és milyen állapotban volt az ország, amikor az egykori színészből elnökké lett Reagan átadta a stafétabotot a szintén republikánus George W. H. Bushnak 1989-ben. Míg az időszak eleje a hidegháború kiújulásának évei voltak, Reagan távozása az elnöki hivatalból a hidegháború végének nyitánya volt.

A Reagan elnöki éveit elemző *Jonathan R. Hunt* és *Simon Miles* által szerkesztett kötetben tizenkilenc tanulmány olvasható, amelyek hat nagyobb tematikus témakörbe rendeződnek: globális kérdések és belpolitikai gócpontok; Nyugat- és Kelet-Európa kérdésköre; az emberi jogok és az amerikai belpolitika; Latin-Amerika; a Közel-Kelet és Afrika; és végül Dél- és Kelet-Ázsia. Ebből a felsorolásból is jól kirajzolódik, hogy a megközelítés elsősorban földrajzi alapon történt, ami persze érthető, és az 1980-as évek amerikai külpolitikájának globális és lokális ujjlenyomatát vizsgálja. A többnyire viszonylag fiatal történészek nem nagyon emlékezhetnek Reaganre vagy annak politikájára személyesen, és talán éppen ezért nézőpontjuk és vizsgálódásuk még érdekesebb.

Egy rövid könyvismertetőnek nem lehet célja mind a tizenkilenc tanulmány bemutatása, és erre nincs is szükség. Inkább egy-egy jól jellemző tanulmányt érdemes kiragadni a nagyobb tematikus blokkokból, és azon keresztül szemléltetni, hogy a kötet szerzői milyen vizsgálódási módszerekkel dolgoztak, mi-
ben értettek egyet Reagannel, vagy éppen mit hánynak a szemére a harmadik évezred harmadik évtizedének a legelején.

Az egyik érdekesítő kérdés, amire máig nincs egyértelmű válasz, és a történészek továbbra is hevesen vitatkoznak rajta, hogy Reagan meg akarta nyerni a hidegháborút, vagy be akarta fejezni azt. Ezzel foglalkozik *Melvyn Leffler* nyitótanulmánya is, aki régi motoros, így nem az előbb említett fiatal történész generáció tagja. A helyzetet az sem egyszerűsíti, hogy az elnök egykori közeli munkatársai is ellentétesen ítélték meg Reagan hozzáállását az amerikai stratégia mibenlétéről: legyen a fő szempont a gazdasági verseny fokozásával a Szovjetunió tönkretétele; a csendes diplomáciai csatornákon keresztül a szovjet vezetők meggyőzése, hogy nem érdemes a hidegháborút folytatni; hogy az USA olyan erőfölényre tegyen szert, ami megkérdőjelezhetetlenné teszi az amerikai győzelmet egy esetleges amerikai-szovjet konfrontáció esetén? Leffler arra az álláspont-
ra helyezkedik, hogy noha Reagan személye természetesen megkerülhetetlen a hidegháború végső szakaszában kibontakozó eseményláncolatot illetően, de néha leegyszerűsítő politikája a tárgyalásra és Gorbacsov segítségére fókuszált: hogyan tudja a két szuperhatalom első számú vezetője együttesen elérni, hogy a nukleáris Armageddon elkerülhető legyen. Pontosan azért, mert késznek mutatkozott a tárgyalásokra a szovjet vezetővel, és rendelkezett annyi érzelmi intelligenciával, hogy sikeres partneri viszont építsen ki Gorbacsovval, Reagan nem megnyerte a hidegháborút, de valóban előkészítette annak végét. Igaz, hogy a látványos sikerek már egykori alelnöke, George

Bush elnöksége (1989–1993) hivatali idejére estek (amelynek természetesen a Szovjetunió felbomlása volt a leglátványosabb epizódja), Reagan személye megkerülhetetlen. Mint az ebben a blokkban olvasható további fejezetek is rámutatnak, voltak a hidegháború végső stádiumának geopolitikai, energiapolitikai, gazdaságpolitikai és egyéb szempontjai is, amelyekk nem mindig törekedtek tudatosan a szovjet rendszer megbontására, de sokszor mégis gyengítették Moszkva nemzetközi pozícióját.

A Kelet- és Nyugat-Európát vizsgáló fejezeteket tömörítő részből érdemes kiemelni a transzatlanti viszonyok alakulását, amiről a *Susan Colbourn–Mathias Haeussler* szerzőpáros ír. Már Reagan elnökké választása előtt is igen terhelt volt az USA és a nyugat-európai kormányok kapcsolata abban, hogyan érdemes vagy kell a Szovjetunió külpolitikájához viszonyulni. Az európai államok már csak a fizikai közelség okán is máshogy reagáltak a különböző kihívásokra, mint az Atlanti-óceán túloldalán található Egyesült Államok. Reagan első elnöki éve alatt azután a kapcsolatok kifejezetten hűvösek lettek. Elsősorban a Pershing-rakéták Európába telepítése volt vitát kiváltó ok, de nem szabad elfelejteni a terhelt nemzetközi atmoszférát: a nemrégiben tapasztalt energiaválság után a nyugat-európaiak szovjet földgázra kívántak támaszkodni, a szovjet megszállás Afganisztánban tovább folytatódott, Lengyelországban szükségállapotot vezettek be, 1982-ben a szovjetek lelőttek egy koreai utasszállítógépet, Libanonban terrormerénylet áldozata lett 241 amerikai katona, hatalmas tömegtüntetéseket lehetett látni Nyugat-Európában, miközben az amerikai–szovjet tárgyalások megszakadtak, és tovább borzolta a kedélyeket Reagan csillagháborús politikája (SDI). A tanulmány szerzői felhívják a figyelmet, hogy ezek a problémák többé-kevésbé már a korábbi harminc évben is jellemzőek voltak, de most a szokottnál nagyobb energiával törtek a felszínre: a nyugat-európaiak egy-

szerűen úgy érezték, hogy Amerika nem veszi megfelelő mértékben figyelembe az ő geostratégiai és gazdasági igényeiket. Reagan második elnöki négy éve alatt azután – különösen Gorbacsov megjelenésével – az amerikai-szovjet viszony meglehetősen gyors javuláson ment keresztül, és ennek következményeként enyhült a kelet-nyugati feszültség is. A nyugat-európai vezetők viszont ekkor meg attól tartottak, hogy Washington a fejük fölött, és csakis saját érdekei szerint tárgyal a szovjet vezetővel. Úgy tűnt, Reagan és kormánya nem tud jót tenni európai szövetségeseinek. Csak miután ledőlt a berlini fal (1989) és két évvel később megszűnt a Szovjetunió is (1991), kezdték a nyugatiak is elismerni Reagant. Érdekes itt megjegyezni, hogy a mostani ukrán háború kapcsán többször hasonló feszültség figyelhető meg az Egyesült Államok és néhány NATO-tagállam között, noha teljes párhuzam természetesen nem állítható fel a negyven évvel ezelőtti állapotokkal és problémákkal.

Abból a tömbből, amelyik az emberi jogokat és az amerikai belpolitikát vizsgálja, mindenképpen *Mark Atwood Lawrence* tanulmányát érdemes itt bemutatni. Ez az írás Reagan retorikáját vizsgálja abból a szempontból, hogy abban hogyan jelent meg a Vietnám-szindróma. Ez a társadalmi jelenség ugyebár az USA történelmének első elvesztett háborúja, a vietnámi háború (1965–1973) után bekövetkezett, az amerikai társadalmi pszichére gyakorolt negatív hatását illeti, hiszen az amerikaiak nem értették és nem tudták elfogadni, hogy egy harmadik világbeli földműves ország képes hatékonyan ellenállni a világ legerősebb és legmodernebb hadseregének. A dicstelen 1970-es évek után, amely jelentősen megtépázta Amerikai önbecsülését (a háború csúfos vége, a Watergate-botrány, az olajválság, az amerikai gazdaság stagnálása, a sandinisták győzelmei Nicaraguában, az iráni forradalom, a szovjet bevonulás Afganisztánba), érthető módon Reagan szavai, amelyek egy újbóli opti-

mista korszakot hirdettek meg, partnerre találtak az amerikaiak többségében. Lawrence arra hívja fel a figyelmet, hogy Reagan retorikája és elnöki cselekedetei között azonban jelentős feszültség uralkodott. Beszédei nyomán egyre vehemensebb vita alakult ki, mennyire volt jogos vagy ésszerű a vietnami beavatkozás, a kormány politikája jóval robusztusabbá tette az amerikai katonai hatalmat, és az elnök emiatt is úgy értelmezte, hogy az USA bátrabban érvényesítheti akaratát külföldön. A valóságban azonban óvatosabban tett meg bárminemű lépést, mint azt retorikája alapján esetleg el lehetett volna várni. Míg az esetlegesen Dél-Kelet-Ázsiában maradt amerikai hadifoglyok ügyében heves kampányt folytatott, a Washingtonban 1982-ben felállított vietnámi emlékmű, és Saigon 1975-ös esztének 10. évfordulója kapcsán visszafogottság jellemezte kormányának tevékenységét és megnyilvánulásait. A külpolitikai dimenzióban pedig – különösen igaz ez a közép-amerikai térségre – a Reagan-kormányzat – az amerikai közvélemény és a kongresszus ellenállása miatt – inkább a titkos katonai beavatkozásokat választotta egy nyíltabb fegyveres kampány helyett. Az ilyen helyzetekben csak a grenadai beavatkozás volt egyértelmű siker; az egyéb helyeken történt katonai próbálkozások nem hoztak semmiféle diadalt (pl. Libanon). Tehát az elnöki retorika és konkrét tettek nem voltak teljes harmóniában, ami természetesen a legtöbb politikai vezetőre igaz.

Ami Latin-Amerikát illeti, az ezzel a térséggel foglalkozó tanulmányok közül talán a Chiléről szólót érdemes kiemelni, hiszen ez az ország, illetve az itteni politikát érintő amerikai lépések az egyik legvitatottabbak voltak az 1970-es években, és ezt a csorbát a mai napig nem sikerült teljesen kiköszörölnie Washingtonnak. Mint ismeretes, 1973-ban Salvador Allende kormányát katonai puccsal megdöntötte Augusto Pinochet, és magához ragadta a hatalmat – és tette mindezt hallgatólagos

amerikai felhatalmazással. Míg a Nixon- és Ford-kormányzatok támogatták, az emberi jogok védelmét zászlajára tűző Carter-rezsim szorongatta a Pinochet-rendszert. Chilében rendszeres volt a politikai ellenfelek megkínzása, bebörtönzése és külföldre űzése. Elnöki évei kezdetén Reagan ismét támogatásáról bizonyította a dél-amerikai katonai vezetést, hiszen a kommunistaellenes küzdelemben minden szövetséges jól jött, azok is, akik az amerikaiak által egyébként ünnepeelt és szajkózott demokráciára és az emberei jogokra fittyet hánytak. 1982-től azonban változások történtek, különösen a falklandi háború után, aminek következtében pozitív politikai változások indultak meg Argentínában, és ettől függetlenül Braziliában is, így Dél-Amerika nagyobbik részében demokratikus átmenet kezdődött. Ennek megfelelően Washington egyre nagyobb mértékben kezdett nyomást gyakorolni Santiagóra, hogy a demokráciát és az emberi jogokat tartsák nagyobb tiszteletben. Az USA ugyanis rájött, hogy a demokratizálódás folyamata jobban segíti saját nemzetbiztonságát, mint az elnyomó jobboldali rezsimok támogatása. Reagan második elnöki ciklusa alatt az előbb említett változások miatt a két ország kapcsolata igen megromlott, és 1988-ra sikerült elérni a szabad választások kiírását Chilében – ami Pinochet bukásához vezetett. Reagan elnöksége tehát Latin-Amerikában összekötötte a választások útján biztosított népakaratot az emberei jogok sokkal nagyobb tiszteletben tartásával.

2021-ben az Egyesült Államok húsz év megszállás után dicstelenül kivonult Afganisztánból, amivel elismerte, hogy a világ legerősebb katonai hatalma nem tudta ellenőrzése alá vonni és átalakítani az afgán társadalmat, ami így ismét a tálibok vezetése alá került. Így fejeződött be Amerika szerepvállalása a közép-ázsiai országban a szovjetek 1979-es bevonulása után eltelt négy évtized után. Éppen ezért a Közel-Kelettel és

Afrikával foglalkozó részből a legaktuálisabb az a tanulmány, amelyik Reagan Afganisztánnal kapcsolatos külpolitikáját vizsgálja, és rámutat, mennyit tud változni egy ország adott külpolitikája viszonylag rövid időn belül, és a hosszútávú stratégiai nézőpont hiánya milyen tragédiákat rejthet magában. *Robert B. Rakove* jól érzékelteti, hogy az afganisztáni szovjet beavatkozás komoly reakciót váltott ki Washingtonban. A kormányzat egyik része a tradicionális orosz terjeszkedési politika megvalósulását látta benne, míg mások csak egyszerűen hibás szovjet döntésként értékelték a katonai beavatkozást. Részben emiatt csak lassan körvonalazódott az amerikai válaszádas, de az szinte a kezdettől nyilvánvaló volt, hogy Amerika olyan lehetőséget kapott, amivel élni kellett. Éppen ezért a mudzsahedek támogatása végig jelen volt, hiszen azt szerették volna elérni, hogy a szovjetek minél nagyobb mértékben egyék meg saját főztjüket. Ezzel a támogatással elsősorban a világ egyéb területein zajló hidegháborús harcterek szereplőinek kívántak üzenni. A szovjet kivonulás végül szinte egybeesett Reagan elnöki mandátumának lejártával. Az igazi tragédia az volt, hogy a rövidtávú politikai igények határozták meg ezután az amerikai külpolitikát, ami a berlini fal leomlásával szinte kizárólag Európára koncentrált, és magára hagyta a sérülékeny afgán kérdést és társadalmat. Ez is oka volt az ott kialakult szélsőséges vallási fundamentalista terrorcsoportok megerősödésének, ami elvezetett a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokhoz és az annak nyomában megindult amerikai katonai beavatkozáshoz Afganisztán ellen. A következő két évtized történelme pedig jól ismert és kiábrándító, így megállapítható, hogy hatalmas történelmi bumeráng lett Afganisztán az USA számára.

A kötet záró blokkja a dél- és kelet-ázsiai régiót veszi górcső alá három tanulmány erejéig. A mai és az elmúlt évtizedek állandó aktualitását mutató kínai-kérdés miatt Jonathan R.

Hunt írását mutatjuk be, amelyik az amerikai–kínai viszonyt elemzi a Reagan-években. Ronald Reagan első kommunista országlátogatása 1984-ben Kína volt, és nem véletlenül. Miután 1972-ben Nixon elnök meglátogatta Kínát, részben azért, hogy Moszkva elleni pólust biztosítson Ázsiában, majd 1979-ben a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat is, Reagan tovább próbálta mélyíteni a kétoldalú viszonyt. Erre a kereskedelem és azzal összefüggő gazdasági szektorok szolgáltatták az alapot, és tudva levő volt, hogy a kínaiak modernizálni akarják országukat, főleg gazdasági értelemben. A Reagan-kormány azt szerette volna elérni, hogy a kommunista ország nyissa meg piaci potenciálját a kapitalista Nyugat előtt, ami az amerikai feltételezések szerint hitelteleníteni tudja majd a kommunista rezsimit és esetlegesen mélyreható reformokhoz is vezethet, de ugyanakkor geopolitikailag megerősödik a Szovjetunió elleni USA–Kína tengely. A fő problémát azonban Tajvan jelentette: Kína saját területként tekintett rá, míg az USA meg kívánta védeni a sziget relatív függetlenségét az anyaországtól. De a Reagan-évek alatt a pragmatizmus győzött, mert minden félnek hasonló érdekei voltak: Kínának szüksége volt amerikai tudásra és fegyverekre, USA-béli cégeknek pedig nagy profitot ígérő befektetésnek tűnt a kommunista állam. Érdeemes megjegyezni, hogy az elmúlt közel négy évtized alatt micsoda változások mentek végbe: Kína gazdaságilag már a második legerősebb ország az USA mögött, és egyre nyíltabban fogalmazza meg Tajvanra vonatkozó területi igényeit. Jelen pillanatban igen kérdéses, egy kínai támadás esetén mit tenne az Egyesült Államok?

Összegzésként azt lehet elmondani az itt bemutatott kötetről, hogy igen gazdag, sokdimenziós és érdekfeszítő munkáról van szó. Óhatatlan, hogy egy sokszerzős, szerkesztett kötetnél számtalan szemponttal találkozhat az olvasó, amit egyszerűs

könyveknél a dolgok természeténél fogva nem lehet produkálni. Ez a Ronald Reagan elnöki éveit és annak elsősorban külpolitikai kihívásait taglaló számos fejezetre is igaz. Az a tény, hogy rengeteg probléma, ami ma is velünk van a nagyvilágban, visszavezethető a reagani évekre és külpolitikára, csak erősíti a könyv aktualitását.

Jonathan R. Hunt and Simon Miles (eds.): The Reagan Moment. America in the World in the 1980s (A reagani pillanat. Amerika az 1980-as évek világában). Ithaca and London, Cornell University Press, 2021. x + 464 o.

Peterecz Zoltán

Helyzetjelentés a női történetírásról a XXI. században

Michelle Perrot (1928 –) 2024-ben adta ki legújabb munkáját *Elköteleződés női történészként* címen. A közel hetven oldalas kötet egy olyan ego-történetet mutat be, amely választ ad a történésszé válás legfontosabb kérdéseire, még hozzá egy olyan történelmi korszakban, amelynek tanúja és „csinálója” is egyben. A kötet A Francia Nemzeti Tudományos Kutatási Központ (Centre national de la recherche scientifique) A kutatás nagy hangjai (Les Grandes Voix de la Recherche) című sorozatban¹ jelent meg. A sorozat legfontosabb célkitűzése az egyes kutatók munkásságának és pályafutásának közvetítése, bizonyos értelemben népszerűsítése. Hazai vonatkozásban Michelle Perrot ismertetése szükségszerű is, hiszen magyar nyelven még nem jelent meg kötete.

A kilencvenhat éves Michelle Perrot a párizsi Diderot Egyetem professzor emeritusa, kutatási korszaka a jelenkori történelem, legfontosabb kutatási témája pedig – a munkásmozgalmak és szervezetek mellett – a nők kérdése. Felsőfokú végzettségét a Sorbonne-on szerezte, ezt követően a caeni gimnázium tanára volt, miközben Ernest Labrousse vezetésével megírta értekezését a XIX. századi munkássztrájkokról. A szerző témaválasztása nem csupán az érdeklődésből fakadt, hiszen Michelle Perrot tagja volt a PCF-nek (a francia kommunista párt), egészen a Hruscsov XX. pártkongresszuson történő jelentésé-

¹ Fontos megemlíteni, hogy a sorozat nem korlátozódik csak a történettudományra, helyet kap benne az informatika, matematika, földrajztudomány, nyelvészet stb.

ig. Ezt követően irányult a figyelme a nők története felé, sőt az 1970-es évektől nőtörténetekkel foglalkozó kurzusokat és kutatócsoportot is hirdetett (*Les femmes ont-elles une histoire?*, Groupe d'études féministes). Perrot dolgozott a bűnözés és a börtönrendszerek témakörében is (főleg a Francia Harmadik Köztársaság éráiban), együttműködve Foucault-val. Az „elkötelezett történész” magatartását jól jellemzi, hogy részt vett az algériai kínzások elleni küzdelemben, de említhetők még a holokauszttagadás elleni fellépései is (69–71. o.). A fent leírtakról tíz fejezetben olvashatunk a gyerekkortól kezdve egészen az elköteleződésig.

A kötet első fejezete *És ez nagyon a régi időkben történt* címet viseli. Ebben az egységben a szerző bemutatja gyermekkorát és a két világháború közötti Franciaországot, a pezsgő Párizst. Perrot már-már memoárszerű írásában olvashatunk a szüleiről, a szülői házról, és arról a kispolgári környezetről, melyet a második világháború szakított meg. Mint írja: „Ezek az idők és helyek nagyon sokat jelentettek számomra, és történészként formálták emlékezetemet. Mindez 1939-ben véget ért...” (10. o.). A szerző konkrét tapasztalatokkal rendelkezik a XX. század katasztrófiáival kapcsolatban (első és második világháború, spanyolnátha), sőt a következő fejezet (*A háború súlya*) a történelem egyéni megélését rögzíti (5–10. o.). Franciaország német megszállásának és a második világháború borzalmainak szubjektív tapasztalatai erősen jelen vannak a második fejezetben: „életem végéig emlékezni fogok arra a mély megalázottságra, ahogy anyámat – egy gyönyörű fiatal nőt – kísértem a németek között, akik megostorozták.” (11. o.). A szerző itt rögzíti a megszállás, a háború átélésének testi és lelki megpróbáltatásait, majd szót ejt felülemelkedéséről és a történelem értelmének felfedezéséről (11–15. o.).

„A történelemtanulás egy olyan lehetőség, amely segít megérteni azokat a dolgokat, amelyeket átélünk és amelyeket én nem értek” – írja Perrot a harmadik fejezetben (16. o.). Talán az olvasmányélményekből fakadó tudni akarás jelentette a szerző ösélélményét a történelem felé. Ezek közül is *Sinclair Lewist* lehetne kiemelni, aki *Ann Vickers* című regényében egy emancipált nő történetét tárgyalta (15. o.). Ugyanakkor a lányiskolában a történelem iránti nyitottság már egyértelműen jelen volt, főleg a régészet vonatkozásában: „mélyen megérintettek a hosszú időn át megőrzött nyomok (Holt-tengeri tekercesek), valamint a nyelvek egymás mellé helyezése lehetővé tette a korok megragadását.” (17. o.). Ez a fogékonyság pedig a Sorbonne-on, *Ernest Labrousse* gazdaság- és társadalomtörténet kurzusain bontakozott ki. Ott alakult ki továbbá Perrot azon nézőpontja is, miszerint a munkásosztálynak is joga van saját történetéhez (19. o.).

A munkásvilág felfedezése a negyedik fejezet központi témája. Főleg a fent említett Labrousse hatására kezdte el a szerző tanulmányozni a munkásmozgalmak életében az 1870-től az 1890-ig tartó periódust. Ebben a fejezetben Perrot a „munkásforrásokon” túl szót ejt személyes érintettségéről, a munkáskérés felé irányuló elkötelezettségéről (22. o.). A téma vizsgálata Perrot munkásságában konstans elemmé vált, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal visszatért történészi működésében. Ilyen megszakítás például az akkori francia nemzetre ébresztő hatással bíró algériai háború kérdése, amely a következő fejezet témája. Az algériai háború elleni elköteleződés szintén empirikus tapasztalatokon nyugszik, hiszen Perrot 1951-ben személyesen tapasztalta meg az algériai életkörülményeket, a sétifi mészárlás emlékezetét, valamint a Messali Hadj és Ferhat Abbas által megtestesített algériai nacionalizmus létezését. A politikai állásfoglaláson túl az elköteleződés olyan formában is

érvényt szerzett, amely Franciaország és a gyarmatok kapcsolatrendszerének kutatásán alapult (32. o.).

Az ötödik fejezetben a szerző sorbonne-i éveiről olvashatunk, amely szintén meghatározó az elköteleződés jegyében. Perrot 1968-ban az Institut d'histoire économique et sociale munkatársa lett, amelyet az Annales-iskola történészei alapítottak. Az intézetben többek között Jean Maitron gyakorolt hatást a szerzőre, aki a munkásmozgalmak történetét feldolgozó periodikát is indított (L'Actualité de l'histoire), valamint hozzá köthető a francia munkásmozgalom életrajzi szótára is (Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français). Ennek elkészítésében Perrot is részt vett (33-36. o.). 1968 más szempontból is hangsúlyos, hiszen ekkor történt a korabeli Franciaország legnagyobb sztrájkja. Perrot a következőképpen emlékezik vissza: „1968 májusa megváltoztatta a konfliktusról alkotott képemet, érzékenyebbé tett a mozgalmak megnyilvánulásai irányában. Még az írásomra is hatással volt.” (37. o.).

Mind a kutatási téma, mind a helyszín (Jussieu) megváltozott a szerző életében az 1970-es évektől. A kutatási irány a börtönvilág és a periférián élők felé fordult. Perrot erről értekezik a következő fejezetben, ahogyan arról is, hogy miként került kapcsolatba az École Normale Supérieure kollokviumán Michel Foucault-val. Minden bizonnyal Foucault nagy hatással volt a szerzőre, hiszen történetfelfogása egy új aspektussal bővült, miszerint a hatalom megértéséhez nem elég csak az államról gondolkodni, hanem arról is, ami körülötte forog. Ehhez pedig ismerni kell a kapcsolatokat perem és központ között, ellenállás és beleegyezés között. A gondolatmenet központi kérdése, hogy egy adott társadalom miként definiálja a bűnt és bűnözést, valamint hogyan torolja meg a büntetendő aktusokat, amely által akár következtetni lehet egy korszak mentalitására is (39–44. o.).

Bizonyára a hiánypótlás jegyében jelentkezett a nők története a szerző munkásságában, hiszen a szerző is üres kutatási területként reflektál rá (47. o.). Mindemellett személyes indíttatás is vezérli a témában, hiszen feministaként, feminista aktivistaként reflektál magára (nem pejoratív értelemben). A nők Perrot munkásságában nemcsak könyvek és tanulmányok kiadását jelentette, hanem külön kurzust is (Van-e a nőknek történelmük? – *Les femmes ont-elles une histoire?*) új ismeretelméleti megközelítéssel. Ez azt jelentette, hogy új forrásfeltáró munkát végzett, amely a test ábrázolásának változatosságait igyekezett feltárni (50. o.), valamint a nők mindennapi és szakmai életének egyes dimenzióit is megjelentette (55. o.).

Ehhez a részhez szorosan kapcsolódik a nyolcadik, Történelem, a jelenben gyökerező szemlélet című fejezet is. Talán ebből az egységből világlik ki a legjobban, hogy mit jelenthet az átélt, bizonyos értelemben megélt történelemmel foglalkozni, hiszen a XX. század fordulójától jelentek meg azok az emancipációs, egyenlőségért kiáltó mozgalmak (Női Felszabadítási Mozgalom, *Me too*), amelyek az elmúlt századok tapasztalataira támaszkodnak (57–59. o.). Mint írja: „A témaválasztás az aktuális eseményekből, egy olyan érzékenységből vagy akár elkötelezettségből fakad, ami miatt különösen érintettnek érezzük magunkat.” (62. o.). Talán ebből az elgondolásból fakad, hogy a szerző tagja volt a Nemzeti AIDS és Vírusok Hepatitisz Tanácsának is (CNS) (60. o.).

Az utolsó előtti fejezet az Igazság keresése címet viseli. Ez a fejezet egyfajta történészi ars poetikaként is értelmezhető, hiszen Perrot történelemszemlélete rajzolódik ki belőle. Szemléletében azt vallja, hogy a történész tekintete ezektől a változásoktól, valamint a múlt és a jelen közötti állandó oda-vissza mozgástól függ „...bármilyen empátiát érezhetünk az elfogadott tárgy, a választott alany iránt, semmi sem akadályozhatja

meg, hogy összehasonlítsuk a forrásokat, hipotéziseket alkossunk és árnyalatokat ragadjunk meg.”(65–66. o.). A könyv az „árnyalatok” összességével, a szerző életútjával zárul az utolsó fejezetben. A fentiek jegyében talán érthető is, hogy miért tekint magára „elkötelezett történésznőként” Perrot. A 96 éves történész legújabb, rendkívül reflexív munkája, nemcsak a XX. századot tekinti át, hanem egy egyéni történeti olvasatot is ad. Kíváncsian várom a XIX. század első évtizedeinek egyéni olvasatát, megértését is.

Michelle Perrot: S’engager en historienne (Elköteleződés női történészként). CNRS Éditions, coll. Paris, 2024. 71 o.

Paál Zoltán